

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti

ƏLİYEVƏ ASİFƏ TELMAN qızı

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN BƏDİİ YARADICILIĞI

10.01.02 — Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş
d i s s e r t a s i y a

ELMİ RƏHBƏR:
filologiya elmlər doktoru,
professor V.S.SULTANLI

Bakı — 2000

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil	
Hekayə və povestləri.....	14
<i>a) İlk addımlar – hekayələri</i>	16
<i>b) Tarixə və müasir gerçəkliyə sənətkar baxışının genişlənməsi – povestləri</i>	32
II Fəsil	
Romanları	55
<i>a) Ədəbi mühit, şəxsiyyət və bədii həqiqət</i>	56
<i>b) Müəllif niyyəti, tarixilik və müasirlik</i>	77
III Fəsil	
Sənətkarlığı.....	101
Nəticə	129
Ədəbiyyat	136

GİRİŞ

Sovet imperiyasının çöküşü və Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, ədəbi-mədəni mühitdə də köklü dəyişikliklərin əsasını qoydu. Ənənəvi stereotiplərin dağılması nəticəsində bir çox mövzuların üzərindən yasaq və qadağalar götürüldüyü kimi, klassik və müasir ədəbi irsə münasibətdə milli məfkurənin əsas tutulduğu metodologiyanın əsası qoyuldu. Məhz bunun nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətləri yenidən təhlil və tədqiq olunmağa başlandı, onların yaradıcılığının aparıcı xüsusiyyətləri barədə ciddi söz demək imkanı yarandı. Bu mə'nada Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Səməd Vurğun, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov və b. sənətkarlar haqqında yazılan son tədqiqatlar sovet siyasi ideologiyasının hökmran olduğu illərin araşdırmalarından metodoloji aspekti, ədəbi irsə və şəxsiyyətə yanaşma tərzilə seçilməkdədir.

Azərbaycan nəsrinin seçilən imzalarından biri, çoxsaylı tarixi romanlar müəllifi Əzizə Cəfərzadənin zəngin ədəbi irsi indiyədək sistemli tədqiq olunmadığı üçün onun yaradıcılığının mövzu istiqamətləri, ideya-problem dairəsi və poetik aspekti aşkarlanmamış qalmış, ədəbi mövqeyi müəyyənləşdirilməmişdir.

Əzizə Məmməd qızı Cəfərzadə 1921-ci ilin dekabr ayının 29-da Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin) filologiya fakültəsinə daxil olmuş, orada ekstern təhsil almışdır (1945—1946).

Əzizə Cəfərzadə müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. O, Ağsu rayonun da

müəllim (1942—1944), C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi (1944—1946), teatr məktəbində müdir (1947—1949) vəzifələrdə çalışmışdır. 1948—1950-ci illərdə ADU-nun aspiranturasını bitirən Ə.Cəfərzadə Qiyabi Pedaqoci İnstitutda dosent, kafedra müdiri (1950—1956), Kamçatka Pedaqoci İnstitutunda dosent (1956—1957), Azərbaycan EA Əlyazmaları Fondunda (indiki Respublika Əlyazmaları İnstitutu) baş elmi işçi, şöbə müdiri (1957—1974) olmuşdur. Əzizə Cəfərzadə 1950-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi gənc ziyalı surətləri” mövzusunda namizədlik, 1970-ci ildə isə “XIX əsr Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.¹ 1974-cü ildən Bakı Dövlət Universitetində pedaqoci fəaliyyətə başlayan ədib əvvəlcə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında çalışmış, hazırda isə Folklor kafedrasının professorudur.

Əzizə Cəfərzadə bir sıra ictimai işlərdə çalışmış, Azərbaycan Qadınlar Şurasına, “Xatirə” irs komissiyasına sədrlik etmişdir. O, dünyanın bir çox ölkələrində olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini layiqincə təmsil etmişdir.¹

O, “Xalqlar dostluğu” və “Şöhrət” ordeni, bir sıra fəxri-fərman və medallarla təltif olunmuşdur.

Əzizə Cəfərzadə ədəbi yaradıcılığa 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc etdirdiyi “Əzrayıl” hekayəsi ilə başlamışdır. Həmin dövrdən başlayaraq ciddi yaradıcılıq yolunu tutan yazıçının yazmış olduğu hekayə və povestlər mətbuatda dərc olunmuşdur.

1946-cı ildə Azərnəşr onun “Hekayələr” adlı ilk kitabına nəşr etmiş,

¹ Азиза Джафарзаде. Образы молодых просветителей в Азербайджанской литературе XIX века, Автореферат дисс. на соис. уч. степ. канд. филол. наук, Баку, 1950; Yənə onun. XIX əsr Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu, Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1970.

lakin kitab satışı buraxılmadan yandırılmışdır. O dövrün mətbuatında kitabın siqnal nüsxəsi ilə bağlı Cəlal Məmmədovun resenziyası da dərc olunmuşdur. Bunların içərisində “Natəvan” haqqında hekayələr” (Bakı, 1963), “Qızımın hekayələri” (Bakı, 1964), “Sahibsiz ev” (Bakı, 1966), “Əllərini mənə ver” (Bakı, 1969) və b. kitablarda tonlanmış bədii nümunələr xüsusi yer tutur.

Tarixi əsərlərə daha çox diqqət yetirən yazıçı “Aləmdə səsim var mənəm” (1972), “Vətənə qayıt” (1977), “Yad et məni” (1980), “Bakı-1501” (1981), “Cəlaliyyə” (1983), “Sabir” (1989) kimi maraqlı roman və povestlər yazmış, bu əsərlərdə Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarına işıq tutmuş, ədəbi şəxsiyyətlərin ömür yolunu canlandırmışdır.

Yazıcının yaradıcılığının son dövrünün məhsulu olan “Gülüstan”dan öncə” (1996), “Zərrintac — Tahirə” (1996), “Bir səsin facisi” (1997), “İşığa doğru” (1998), “Bəla” (1999) romanları da tarixi mövzuda qələmə alınmışdır.

Əzizə Cəfərzadə bədii yaradıcılıqla yanaşı, ciddi elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuş, “Fatma xanım Kəminə” (1971), “Könül çırpıntıları” (1972), “Azərbaycanın aşiq və şair qadınları” (1974), “Şirvanın üç şairi” (1976), Abdulla Padarlıının “Seçilmiş şe’rləri” (1979), “Hər budaqdan bir yarpaq” (1983) kitabları onun tərtibatı ilə nəşr olunmuşdur. Ədibin “Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu” (XIX əsrin materialların əsasında) və “Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu” adlı monoqrafik tədqiqatları çağdaş folklorşünaslığın maraqlı

¹ Bax: Teymur Əhmədov. Azərbaycan yazıçıları, Bakı, Önər nəşriyyatı, 1995, səh. 147-148.

nümunələrindəndir.¹

Əzizə Cəfərzadənin tərcüməçilik fəaliyyəti də zəngindir. O, S.S.Smirnovun “Brest qalası” əsərini rus dilindən Ə.Kabaklının “Əcdaha daşı”, Sevinc Çokumun “Bizim diyar”, Şəmçi Tellinin “Atatürkün eşq macərəsi” romanlarını Türkiyə türkcəsindən dilimizə çevirərək nəşr etdirmişdir.

Yazıcının publisistik yaradıcılığının ən diqqəti çəkən örnəyi “Qızıl sahilə səyahət” (1968) əsəridir. Burada onun 1965-1966-cı illərdə yaşamış olduğu Qana ilə bağlı təəssüratları əksini tapmışdır.

Əzizə Cəfərzadə bu gün də gənclik etirası ilə yazıb-yaratmaqdadır.

Mövzunun aktuallığı. Əzizə Cəfərzadə altmış ildən artıq yaradıcılıq yolu keçməsinə baxmayaraq onun ədəbi fəaliyyəti indiyədək ciddi, sistemli, monoqrafik şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu, dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir. Bundan əlavə, yazıcının yaradıcılığının yeni təfəkkür işığında araşdırılması, təkcə onun ədəbi fəaliyyətini öyrənmək baxımından deyil, bütövlükdə 40-50, 60-90-cı illər ədəbiyyatımızın inkişaf təkamülünü izləmək baxımından əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiya milli məfkurəyə söykəndiyi, yeni metodoloji aspektdə yazıldığı üçün burada ədəbi irsin dəyərləndirilməsində sovet ideoloji sisteminin formalaşdırdığı ənənəvi stereotiplərin qüsurları və yanlışlıqları aşkarlanmışdır.

Tədqiqat işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tarixi roman canrının təhlili baxımından da mühüm diqqətə layiqdir. Çünki tarixçilərin, filosofların, sosioloqların açıq danışa bilmədiyi, “senzor” edildiyi sovet siyasi rejimində məhz yazıçılar tarixin qoynuna sığınaraq ölkənin, vətənin problemlərini əks etdirməyə nail olmuşlar. Bu anlamda sovet hakimiyyəti

¹ Əzizə Cəfərzadə. Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu (XIX əsr materialları əsasında), Bakı, BDU nəşri, 1981; Yəne onun. Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu,

illərində yazılan tarixi əsərləri yalnız bədii fakt kimi dəyərləndirmək yanlışlıq olardı. Dissertasiyada Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501”, “Gülüstan”dan öncə”, “Bəla” və başqa əsərlərinin tariximizin qaranlıq, öyrənilməmiş səhifələrinə aydınlıq gətirilməsi yönündə təhlili aktualdır.

Tədqiqat işində Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı fonunda bədii-estetik məsələlərə diqqət yetirilməsi nəsrimizin poetikasının öyrənilməsi təcrübəsini daha da zənginləşdirməkdədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq yolunun ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlilə çəkilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqat işində müəllifin nəsr yaradıcılığı (hekayələri, povestləri və romanları) mövzu-mündəricə və ideya-problem baxımından araşdırılmış, yazıçının ədəbi mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdən biri də burada Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə deyil, Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində təqdim olunmasındadır. Xüsusilə, ədibin tarixi mövzuda yazmış olduğu əsərləri dövrün analoci ədəbi örnəkləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Dissertasiyada Əzizə Cəfərzadənin dəst-xətti, yaradıcılıq özünəməxsusluğu aşkarlanmış, onun fərdi üslubunu formalaşdıran bədii-sənətkarlıq məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

Dissertasiyada həmçinin Əzizə Cəfərzadə haqqında müxtəlif illərdə yazılan məqalə və tədqiqatlara diqqət yetirilmiş, onların ideoloji və metodoloji qüsurları üzə çıxarılmışdır.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Əzizə Cəfərzadə haqqında ilk tədqiqat hələ 40-cı illərdə yazılmışdır. 1946-cı ildə Azərənəşrin çap etdiyi və işıq üzü görməmiş yandırılmış olan “Hekayələr” kitabının siqnal nüsxəsi haqqında Cəlal Məmmədovun yazdığı “Ədəbi gənclik” adlı məqalədə

Əzizə Cəfərzadənin kitaba daxil edilmiş “Oyan balacığım”, “Bəxtiyar üçün”, “Sabah xanım” və b. hekayələri təqdir olunmuşdur.¹

Yazıcının 1964-cü ildə çap olunan “Natəvan haqqında hekayələr” kitabı ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmiş mətbuatda onun haqqında müxtəlif resenziyalar dərc olunmuşdur. Bunların içərisində Böylər Məmmədovun və Məsud Əlioğlunun yazıları nəzəri səviyyəsi və yazıcının yaradıcılığının özünəməxsus keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından diqqətəlayiqdir.²

Əzizə Cəfərzadənin rus dilindən tərcümə etdiyi S.S.Smirnovun “Brest qalası” əsəri ədəbi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, haqqında ayrıca məqalə çap edilmişdir.³

Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığa erkən başlasa da, onun ədəbi şöhrəti Seyid Əzim Şirvani dövrünün tarixi hadisələrindən bəhs edən “Aləmdə səsim var mənim” romanının nəşri ilə bağlıdır. Bu romanın nəşri ədəbi prosesdə əks-səda doğurmuş, haqqında müxtəlif səpkili yazılar çıxmışdır. Romanı hərtərəfli təhlil edən tənqidçi Qulu Xəlilov onu Azərbaycan tarixi nəsrinin uğuru kimi səciyyələndirmişdir.⁴

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq yolu görkəmli şair Rəsul Rzanın da nəzər — diqqətini cəlb etmiş, o, “Talant, bilik, zəhmət” adlı məqaləsində yazıcının yaradıcılığını təhlil etmişdir.⁵

Azərbaycan tarixi roman canrının ciddi araşdırıcılarından olan Yavuz Axundovun “Azərbaycan sovet tarixi romanı” (1979), “Tarix və roman” (1988) və “Tarixi roman yeni mərhələdə” (1998) adlı monoqrafik tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış olan tarixi romanlar

¹ Cəlal Məmmədov. Ədəbi gənclik, “Azərbaycan gəncləri”, 11 iyun 1948

² B.Məmmədov. Şairə haqqında hekayələr, “Azərbaycan gəncləri”, 3 aprel 1964; M.Əlioğlu, Böyük ana, şair və vətəndaş, “Azərbaycan qadını, 1964, N4;

³ M.Əbilov. Qəhrəmanlıq dastanı, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 7 noyabr 1973

⁴ Qulu Xəlilov. Yeni tarixi roman, “Kommunist”, 25 yanvar 1973

⁵ Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət, “Azərbaycan”, 1977, N12

fonunda Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı—1501” və b. romanları ətraflı tədqiq olunmuşdur.¹

Tənqidçi Akif Hüseynovun “Nəsr və zaman” (1980), “Müxtəlifliyin birliyi” (1983) adlı monoqrafik tədqiqatlarında, habelə “Nəsrimiz və keçmişimiz” adlı məqaləsində Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı da tarixi roman müəllifləri sırasında analoci təhlilə çəkilməmişdir.²

Bu tədqiqatlarla yanaşı, ayrı-ayrı dövrlərdə yazıçının əsərləri P.Xəlilov, V.Quliyev, Ş.Əliyeva, Ə.Əhmədova, C.Məhərrəmov, A.Salahova, V.Yusifli, Q.S.Təbrizi, V.Sultanlı, A.Tahirov, İ.Əliyev və b. tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən bu və ya digər şəkildə araşdırılmışdır ki, bunların hamısını səciyyələndirmək imkan xaricindədir.³ Dissertasiyada təhlil prosesində həmin tədqiqatlara bu və ya başqa şəkildə isnad olunmuş, onlara münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasının əsas məqsədi müasir Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq yolunun araşdırılmasından ibarətdir. Bunun üçün dissertant aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməyə çalışmışdır:

— Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq yolunu xronoloci ardıcılıqla izləmək;

— Yazıçının nəsr yaradıcılığını canrlar üzrə təhlil etmək;

¹ Yavuz Axundov. Azərbaycan sovet tarixi romanı, Bakı, Yazıçı, 1979; Yenə onun. Tarix və roman, Bakı, Yazıçı, 1988; Yenə onun. Tarixi roman yeni mərhələdə, Bakı, Maarif, 1998.

² Akif Hüseynov. Nəsr və zaman, B., Yazıçı, 1980; Yenə onun. Müxtəlifliyin birliyi, B., Yazıçı, 1983; Yenə onun. Nəsrimiz və keçmişimiz, “Azərbaycan”, 1982 N9

³ P.Xəlilov. Fatma xanım Kəminənin şe’rləri, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 26 avqust 1972; V.Quliyev. Nəsrimiz və tariximiz, “Azərbaycan”, 1984, N4; Şövkət Əliyeva. “Vətənə qayıt”, “Abşeron”, 10 dekabr 1978; Ə.Əhmədova. Alim-yazıçı, “Azərbaycan qadını”, 1971, N8; C.Məhərrəmov. Xətai haqqında roman, “Azərbaycan müəllimi”, 16 iyun 1982; A.Salahova. Xətai dövrünün təsviri, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 16 iyun 1982; V.Yusifli. Müasir Azərbaycan nəsrində konflikt və xarakter, Bakı, Yazıçı, 1986; V.Sultanlı. İşıq və ideal axtarışları, Ə.Cəfərzadənin “İşığa doğru” romanına (Bakı, Şirvanəşr, 1998) son söz;

- Haqqında yazılmış tədqiqatlara münasibət bildirmək, onların ideoloji stereotiplərdən doğan qüsurları və nöqsanlarını aşkarlamaq;
- Yazıçının nəsr əsərlərini ideya-məzmun və qaldırılmış olduğu problemlər işığında təhlil etmək;
- Əzizə Cəfərzadənin fərdi dəst-xəttini səciyyələndirən sənətkarlıq məsələlərini aşkarlamaq;
- Azərbaycan tarixi nəsrinin inkişafı və təkamülündə Əzizə Cəfərzadənin xidmətlərini səciyyələndirmək
- Yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Əzizə Cəfərzadənin bədii əsərləri təşkil edir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində yazıçının hekayələri, povestləri və romanları təhlil olunmuşdur. Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında tarixi əsərlər üstünlük təşkil etdiyi üçün mövzunun tədqiqi prosesində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tarixi nəsrə bağlı araşdırmalara da isnad olunmuşdur. Tədqiqatda yazıçının “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Cəlaliyyə”, “Bakı—1501”, “Gülüstən”dan öncə”, “Zərrintac — Tahirə”, “İşığa doğru”, “Bir səsin faciəsi” və b. əsərləri mövzu problem və bədii-estetik baxımdan təhlilə çəkilmişdir. Həmçinin Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı Azərbaycan tarixi nəsr kontestində araşdırıldığından dövrün müvafiq əsərləri də analoji təhlilə çəkilmişdir.

Nəzəri-metodoloji əsas. Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli metodun prinsipləri əsasında yazılmış, müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri müddəalarından, tarixi nəsrə bağlı araşdırmaların nəticələrindən istifadə edilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Əzizə Cəfərzadə haqqında ilk sistemli tədqiqat olduğu üçün bu sahədə gələcək araşdırmaların zəmini ola bilər. İşin nəticələrindən müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi nəsr, ədəbi nəsrin poetikası və s. bağlı tədqiqat aparən mütəxəssislər faydalana bilərlər. Bunlardan əlavə, dissertasiyadan ali məktəblərin filologiya fakültələrində müvafiq ümumi və xüsusi kursların tədrisində də istifadə etmək mümkündür.

Dissertasiyanın bəyənilməsi. Dissertasiya M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında hazırlanmışdır. Müəllif mövzu ilə bağlı “Filoloci araşdırmalar” toplusunun X,XI,XII kitablarında, “Dil və ədəbiyyat” dərgisində məqalələrlə və konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, işin praktik əhəmiyyəti və s. haqqında danışılır.

Dissertasiyanın **I fəslində** Əzizə Cəfərzadənin hekayə və povestləri təhlil olunur. Burada onun ilk qələm təcrübələri fonunda yaradıcılıq axtarışları səciyyələndirilir, hekayə və povestləri mövzu-mündəricə baxımından təsnif olunur. Xüsusilə, yazıçının hümanist ideyalarının daşıyıcıları olan obrazları diqqət mərkəzində saxlanılır.

Tədqiqatın **II fəslində** Əzizə Cəfərzadənin romanları təhlil obyektinə çevrilir. Bu fəsildə onun yaradıcılığının müxtəlif dövrlərinin məhsulu olan “Aləmdə səsim var mənəm”, “Bakı — 1501”, “Zərrintac — Tahirə”, “Gülüstən”dan öncə”, “İşığa doğru”, “Bir səsin facisi” və başqa romanları təhlil və tədqiq olunur. Təhlil prosesində həmçinin Ə.Cəfərzadənin romanları barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikir və mülahizələrinə də isnad olunur, onlara münasibət bildirilir.

Dissertasiyanın **III fəslində** Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığının bədii-estetik xüsusiyyətləri aşkarlanır. Burada yazıçının dili, üslubu, xalq ədəbiyyatı və etnoqrafiyadan bəhrələnmə tərzini, tarixə müraciət və münasibətinin özünəməxsusluqları və s. məsələlər araşdırılır.

“**Nəticə**”də dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində irəli sürülən əsas müddəalar ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

HEKAYƏ VƏ POVESTLƏRİ

Əzizə Cəfərzadə ədəbi yaradıcılığa çox erkən — 1937-ci ildə yazmış olduğu “Əzrayıl” hekayəsi ilə başlamışdır. Yazıçının elə həmin ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə işıq üzü görən hekayəsinə bu adı seçməsinin səbəbi nəydi? Başqa sözlə, 1937 rəqəmi və bu rəqəmin arxasında gizlənən məşum həqiqətlərlə “Əzrayıl” adının gizli və aşkar mə’naları arasında hansı rabitələr vardı? Və ümumiyyətlə belə rabitələr vardımı? Yoxsa, hekayənin nəşrinin həmin ilə təsadüf elməsi və ona “Əzrayıl” adının seçilməsi sadəcə bir təsadüf idi? Bu suallara ədib çox-çox sonralar yazmış olduğu “Bəla” əsərində cavab verdi, 1937 rəqəminin onun və mənsub olduğu xalqın taleyində doğurduğu xofu və səksəkəni tarixin diliylə açıqlamış oldu.

Əzizə Cəfərzadə “Əzrayıl” hekayəsinin ardınca davamlı olaraq bu günümüzdə və dünənimizdə həsr olunmuş bədii yazıları ilə çıxış etmişdir.

Yazıçının ilk kitabı 1946-cı ildə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının buraxdığı “Hekayələr” adlanan bu kitabın siqnal nüsxəsi haqqında o zaman həmin nəşriyyatda redaktor işləyən Cəlal Məmmədovun resenziyası da çap olunmuşdur. Lakin həmin kitab satışa buraxılmadan yandırılmışdır. Müəllifin özünün qeydlərinə görə, ilk kitabının yandırılmasına M.Zoşsenko və A.Axmatova ətrafında yaranan qalmaqal, “salon ədəbiyyatı” söhbəti, Sov. İKP. MK-nın “Leninqrad” və “Zvezda” curnalları və “Dram teatrının repertuarı və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1946-cı ilin avqust qərarı və bu qərarın sovet imperiyasının ucqarlarında — Azərbaycanda əks-sədası

səbəb olmuşdur. Bu hadisədən sonra o, on səkkiz il — 1963-cü ilə qədər kitab nəşr etdirə bilməmişdir. Lakin bu illər ərzində ədib bədii yaradıcılıq dünyasından bir an da olsun ayrılmamış, maraqlı, rəngarəng, məzmunlu yazıları ilə daim ədəbi ictimaiyyətin və geniş oxucu kütlələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Çox-çox sonralar müsahibələrinin birində yazıçı həmin dövrü belə xatırlayır:

“İlk hekayəm 1937-ci ildə “Əzrayıl” adıyla “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap edilib. İlk kitabım (“Hekayələr”) isə 1946-cı ildə oxuculara çatmalıydı. Kitabın ilkin nüsxəsini alan mərhum tənqidçimiz Cəlal Məmmədov onun haqqında “Azərbaycan gəncləri” qəzetində hətta məqalə ilə çıxış etmişdi, lakin kitab işıq üzü görmədi, yandırıldı, əlimə bircə nüsxəsi belə keçmədi, üzünü də göstərmədilər mənə. Çünki mənə o zaman “Axmatovşinada”, adını bilmədiyim “salon lirikası” tərənnümündə günahlandırmışdılar. Bəlalı il idi, Cdanovun çıxışından sonra gözəl ədibimiz, görkəmli dramaturqumuz Sabit Rəhman həmin illərdə “Zoşsenkoçuluqda” ittiham edilirdi. İlk kitab müəllifi olacaq kövrək, 1945-ci ildə əlində “xalq düşməni sayılan ərəb əlifbası” ilə türk nasirinin romanı tutulduğuna görə universitetin birinci kursundan qovulan kimsəsiz qız üçün bundan ağır, qorxulu nə ola bilərdi? Elə buna görə də birinci kitabım çox sonralar, 1963-cü ildə “Natəvan haqqında hekayələr” adı ilə çap olundu.”¹

Əzizə Cəfərzadənin hekayə və povestlərini mövzu baxımından iki qismə ayırmaq olar:

1. Müasir mövzulu əsərlər;
2. Tarixi mövzulu əsərlər.

Qeyd edək ki, yazıçının hər iki mövzuda yazmış olduğu bədii sənət

nümunələri özünəməxsusluğu, oricinallığı ilə seçilir. Lakin Əzizə Cəfərzadə üslubuna, yazı tərzinə və yaradıcılığının ruhuna görə tarixi mövzulu əsərlərə meyllidir. Onun bədii iste'dadı məhz tarixi mövzulu əsərlərində parlamış, ədəbi mövqeyi tarixi nəsrilə təsbit olunmuşdur.

Əslində Əzizə Cəfərzadənin hekayə və povestlərini müasir və tarixi mövzulu əsərlər qismində fərqləndirmək şərti səciyyə daşıyır və təhlil prosesində bu prinsipdən çıxış edilməmişdir.

a) İlk addımlar – hekayələri

Yazıçının hekayələri olduqca müxtəlif mövzularda qələmə alınmışdır. Onun yaradıcılığında ailə-məişət, ictimai və xidməti həyat, tarixi gerçəklik, tarixi simalarımız haqqında bu və başqa səpkidə işlənmiş nəsr əsərləri vardır. Həmin əsərlərdə yazıçı ilk növbədə gördüyü, şəxsən şahidi olduğu hadisələri qələmə almış, onları bədii süzgəcdən keçirmişdir. Yazıçının hekayələrini ilk növbədə epizodlar və talelər ətrafında qruplaşdırmaq mümkündür.

“Qızımın hekayələri” və “Anamın nağılları” silsilələri məhz epizodlar əsasında yazılmışdır. Birincidə müəllif qızı ilə bağlı həyat epizodlarını qələmə almış, sadəcə həyatı ştrixləri əks etdirmişdir. Bunlar əslində uşaq hekayələridir. Bu kiçik hekayələrdə uşaq dünyasının ilk addımları ən xırda detalları ilə əks etdirilmişdir. Yazıçının ilk hekayələrinin hamısını bütövlükdə uşaq dünyasının təkrarsız anlarını canlandıran bədii lövhələr kimi təqdim etmək mümkündür.

“Diyircəkli araba” hekayəsində balaca Kəmalənin fərasəti diqqət önünə çəkilir. O, balaca arabanın fırlanmayan diyircəyini su tökməklə açır, bundan sonra araba asanlıqla hərəkət etməyə başlayır. Həmin

¹ Tahirə Məmmədova. Sözümlər hələ çoxdur, “Azərbaycan”, 1992, N3-4, səh.179.

hadisə Kəmalənin nüfuzunu öz kiçik yaşlı məhəllə uşaqları arasında yüksəldir. Uşaqlar məhz qabiliyyətli olduğuna görə onunla dostlaşır, oynamağa dəvət edir, məsləhətlərini eşidirlər.

“Sağ ol” hekayəsində belə bir əhvalat təsvir olunur. Hekayənin qəhrəmanı Kəmaləni yoxlamaq üçün ona belə bir sual verirlər: “Sağ əlin hansıdır?” Hamının gözlədiyinin əksinə olaraq qızcıqaz evə yüyürüb mətbəxdən bir qaşığı gətirir və bunun sağ əl olduğunu bildirir.

Qeyd edək ki, təsvir olunan bu detalda tamamilə açılmayan incə bir məqam vardır. Adətən valideynlər uşaqlarına xörəyi sağ əldə tutulmuş qaşıqla yeməyi məsləhət görürlər. Göstərilən, daha doğrusu təsvir olunan epizodda Kəmalə sağ əllə qaşığı anlayışını qarışdırmışdır.

“Xardal” adlı başqa bir hekayədə qonşuları Nazlı xalanın bir sözü Kəmaləni mə'yus edir. İtə xardal yaxılmış çörək verdiyi üçün Nazlı xala ona deyir ki, sənin ağlın çatmır, buna görə də məktəbə götürməyəcəklər. Məktəbə getməyəcəyini düşünən qızcıqazı acı, kədərli düşüncələrdən anası xilas edir. Anası ona rəqəmləri saymağı tapşıraraq ağlının-dərrakəsinin yerində olduğunu, təbii ki, başqaları kimi məktəbə götürüləcəyini bildirir. Yazıçı bununla insanlarda, xüsusilə də uşaqlarda özünə inamın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə diqqəti yönəldir, uşaqlarla davranmada valideynləri ehtiyatlı olmağa, deyilən hər bir sözü ölçüb biçməyə çağırır.

Əzizə Cəfərzadənin “Yağış” adlı hekayəsi də uşaq həyatından bəhs edir. Əsərdə təsvir olunan əhvalat balaca Kəmalənin öz Baxtı nənəsini heyrətdə qoyan bir məsələ ilə əlamətdardır. Belə ki, hekayədə göstərilir ki, Baxtı nənə mətbəxdə paltar yuyarkən Kəmalə öz gəlinciyi ilə oynayır. Nənəsi ona deyir ki, bayıra çıxıb yağışın yağıb-yağmadığını öyrənsin; əgər yağış yağmırsa, onlar yuduqları paltarları sərsinlər. Elə bu zaman həyətin iti Alabaş evə soxulur. Kəmalə nənəsinə dönərək: “Nənə, ay nənə! Əlini Alabaşın belinə çək, əgər yaşırsa, yağır”.

Uşaq fəhmi, uşaq bəsirəti yazığının “Elçinin dərsi”, “Məstan və dərman”, “Diş”, “İnək” və başqa hekayələrinin əsas ana xəttini təşkil edir. “Günəş”, “Tüfeyli” hekayələrində həyat hadisələrinə uşaq təəccübü təsvir olunan əhvalatların inkişafını qabaqlayır. Burada uşaq “yetəynliyi” bütün maneələri aşır, öz həqiqətini təsdiq edir. Belə bir məntiqi inkişaf Əzizə Cəfərzadənin uşaq hekayələrinə təbiilik, inandırıcılıq gətirir, onların oxunaqlığını şərtləndirir.

Əzizə Cəfərzadənin hekayələri hələ qırxıncı illərdə ədəbi tənqidin diqqət və marağını cəlb etmiş, onun ilk yaradıcılıq axtarışları haqqında mətbuatda müsbət fikirlər və rəylər dərc olunmuşdur. Yazıçı və ədəbiyyatşünas Cəlal Məmmədov gənc yazığının hekayələrinə həsr etdiyi məqalədə onları yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Əzizə Cəfərzadə ilhamla, ciddi yaradıcılıq səyi ilə yazan gənc nasirlərdən biridir. Onun hekayələri çox vaxt dolğun ictimai məzmunu, maraqlı süceti ilə fərqlənir.”¹

Yazığının hekayə yaradıcılığı üçün altmışıncı illər daha məhsuldar dövr sayıla bilər. Bu illərdə cəmiyyətin siyasi həyatında baş verən mülayimləşmə ab-havası ədəbi, prosesə ciddi təsir göstərmiş, onu yeni məcraya yönəltdir.

“60-cı illərdə ərsəyə gələn yeni nəsr dalğası sənətdə mə'nəvi dəyərlərin əvəzlənməsini artıq bir proses kimi başa çatdırdı: bu dövrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında (onun aparıcı dominant qolunda) sinfi dəyərlər öz yerini, demək olar ki, bütün sahələrdə ümumi-bəşəri və milli-mə'nəvi dəyərlərə tərk etdi. Yeni nəsrin ən böyük nailiyyəti, həm mündəricədə həm də poetikada inqilabi yeniliyi məhz o oldu ki o bədii düşüncədə baş verən həmin çevrilmədən yarandı, onunla şərtləndi, bərqərar oldu... Demək, altmışıncı illərdə və daha sonrakı ədəbi

prosesdən sözün ideoloji istilah mə'nasında “sovet ədəbiyyatı”, “sosialist realizmi” ədəbiyyatı yarlıkları altında söhbət gedə bilməz (hərçənd ki, ədəbiyyatın ümumi, magistral yolundan kənarında ən'ənəvi antiədəbiyyat—ehkamçı-qrafomon şe'rin və nəsrin nümunələri yenə də yaranmaqda davam edirdi...). Tarixi mərhələ, xronoloji əhatə baxımından o da “sovet ədəbiyyatı” idi, amma artıq klassik anlayışda “sovet ideologiyasına” xidmət etmirdi. ...Bütövlükdə ədəbiyyat öz pafosu e'tibarilə ehkama qarşı çevrilmişdi.”²

Tənqidçi Yaşar Qarayevin bu mülahizələri Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı üçün də səciyyəvidir. Bu dövrdə onun bir neçə hekayə kitabı nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda, məhz bu dövrdə onun hekayələri canr-tematika baxımından zənginləşmiş, yeni sücətlərə və mövzulara istiqamətlənmişdir. Yazıçı tarixi hekayəyə (“Nətavan haqqına hekayələr”) meyl etmiş, uşaq hekayələrinin maraqlı silsiləsini yaratmış (“Qızımın hekayələri”), məişət hekayələri mərhələsini (“Anamın nağılları”) keçmişdir.

Nağıl-hekayə Azərbaycan nəsrində hələ XIX əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Əsrimizin 40—50-ci illərində Əli Vəliyev, S.Rəhimov, M.Rzaquluzadə və başqa yazıçılar bu səpkili hekayənin maraqlı nümunələrini yaratmışlar. Sonralar bu mövzuda Anar, M.Süleymanlı, Ə.Muğanlı, Əzizə Əhmədova, Əli Səmədli və b. xeyli əsərlər yazmışlar.

Əzizə Cəfərzadənin “Anamın nağılları” adlı silsiləsi bu mövzuya özünəməxsus münasibətin nəticəsidir. Belə ki, yazıçı böyük ustalıqla mövcud ədəbi ən'ənəyə tərəvətli yenilik gətirmiş, müasir nağıl-hekayənin bir sıra diqqətəlayiq, maraqlı nümunələrini yaratmışdır.

¹ Cəlal Məmmədov. Ədəbi gənclik, “Azərbaycan gəncləri”, 11 iyun 1948

² Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, Sabah, 1996, səh. 514.

“Anamın nağılları” silsiləsi folklorla nəsrin, nağılla hekayənin vəhdəti, qovuşuğu kimi diqqəti cəlb edir. Bu nağıllarda əsas mövzu ibrətamiz, örnək götürüləsi həqiqətlərdən alınmışdır. Yazıçı anasının “nağıllarını” elə seçmişdir ki, burada hər nağıl bir didaktik fikrin daşıyıcısıdır. Məsələn, “Çörək” nağıl-hekayəsində E’tibar adlı bir kişinin çörəyə bağlı olan hörmət və sədaqətindən bəhs olunur. Bu hörmət və sədaqət onunla ifadə edilir ki, E’tibar kişinin ailəsi hətta çörəyin qırıntılarını da yerə salmır, çörəyin hər tikəsinin qədrini bilir və buna görə də onun evindən bərəkət əskik olmur.

“İldə bir yalan danışan” nağıl-hekayəsində yalanın vurduğu ziyandan bəhs olunur. Bir tacirin qulunun yalan danışması onunla nəticələnir ki, iki tayfa bir-birinin üstünə düşüb qırmağa başlayır. Bu nağıl-hekayə belə bir ibrətamiz fikirlə tamamlanır ki, insan gərək heç bir zaman yalan danışmasın. Çünki, yalanlar nəinki ayrı-ayrı fərdlərin, bə’zən bütövlükdə bir elin, obanın faciəsinə səbəb olur. Yazıçının qənaətinə, həqiqət nə qədər acı olsa belə, onu yalana satmaq, dəyişmək olmaz. İnsan yalnız haqqa, həqiqətə söykənməklə, yalanı qovmaqla, ifşa etməklə öz xoşbəxt həyatını qura bilər.

“Yumurta əhvalatı” adlı dövrümüzlə səsleşən başqa bir nağıl-hekayədə ideal bir ölkədən, oğruluğun, əyriliyin, cinayətin olmadığı bir ölkənin vətəndaşlarından bəhs olunur. Həmin ölkənin şeytana pəriş tikən vəziri elə edir ki, bu pak, nəfssiz insanların arasına qarışıqlıq salınır, halal harama qarışır, nəfslər kəsərdən düşür, halım padşahın əli qolu açılır. Ana öz nağılını belə qurtarır: “Mənim balalarım, çalışın dilinizə zaram tikə dəyməsin. İnsan ana bətnindən pak gəldiyi kimi pak da köçə gərək bu dünyadan.”¹

“Ən böyük dərd” nağıl-hekayəsi dostluğun həqiqiliyi və əhəmiyyəti

haqqındadır. Ənuşirəvan padşah bir gün bir igidin çox qəmli halda bir qara daşın üstündə oturduğunu görür. Mə'lum olur ki, oğlanın başına elə bir əhvalat gəlməyib, sadəcə o, çox yaxın bir həmdəmini, can dostunu itiribmiş.

“Sədaqət” adlı nağıl-hekayənin mərkəzində ədalətli şah ideyası durur. Çox ədalətsiz, qaniçən bir padşahı dövlət quşunun seçmiş olduğu ağıllı və ədalətli bir dulusçu oğlu əvəz edir. Yeni padşah rəiyyət və təbəələri ilə çox insaf və xeyirxahlıqla rəftar edir. Ölkəsində bir neçə il quraqlıq olduqda o əvvəlcə dövlət xəzinəsini açıb qonşu ölkələrdən taxıl alır, xəzinə tükəndikdə isə yeddi ilin xəracına alınmış almaz üzüyünü sataraq, daha sonra isə gözəl xanəndə-kəviz Dilgüşanı verərək camaatı aclıqdan xilas edir. Bu nağıl-hekayə hardasa Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini xatırladır. “Aldanmış kəvakib”dən fərqli olaraq burada hər şey yaxşı qurtarır, quraqlığı məhsuldar illər əvəz edir. Padşah da israf etdiyi xəzinəsini və sərvətini qonşu hökmdardan geri alır.

Ümumən qeyd etməliyik ki, müəllifin oxuculara təqdim etdiyi nağıl-hekayələrdə nağıl canrının əksər xüsusiyyətləri gözlənilir. Bu nağıllar nağılçının xeyir-duası və tövsiyəsi ilə bitir. Məsələn, “Yuxuyozan” nağılı belə bir xeyir-dua ilə bitir: “Mənim balalarım, dünyada elə yaşayın ki, sonradan tutduğunuz işin peşimançılığınızı çəkməyəsınız.”²

Yazıçının “Şəfa bulağı”, “Daş oğlan”, “Şam və pərvanı”, “Gün günəş oğlunun nağılı”, “Ay doğdu, o da para” və s. nağıl—hekayələri təbiətin, mifin, insanların münasibətləri haqqında maraqlı sücət xəttinə malik ədəbi biçimli rəvayətlərdir.

Folklorşünas alim Vaqif Vəliyev yazır, “Ümumiyyətlə, “Anamın nağılları”nın özünəməxsus nağıl gözəlliyi vardır; bu bəlkə də nağılları

¹ Əzizə Cəfərzadə, Anamın nağılları, B., Gənclik, 1982, səh. 17.

² Əzizə Cəfərzadə, Anamın nağılları, B., Gənclik, 1982, səh. 64.

yazıya alanın həm yazıçı, həm də Azərbaycan folklorunu mükəmməl bilən tədqiqatçı-alim olması ilə əlaqədardır.

...Nağılların bə'zində xalq həyatını, adət-ənənəni incəliyinə qədər xalqın məişəti ilə bağlı olan son dərəcə zərif detalları təsvir olunan hadisələrin kulminasiya nöqtəsi ilə bağlamaq bacarığı nağıl gözəlliyinin nişanələrindəndir. Belə halda yalnız bir hadisə, bir detal sənətkarlıqla söyləndikdə oxucunun gözü qarşısına nağıl dünyasının pəncərəsi açılır.”¹

Ə.Cəfərzadə özünün hekayə yaradıcılığında sənədli hekayə cənərindən də geniş istifadə etmişdir. O, tarixi həqiqətlər, ədəbi sənədlər, elmi qaynaqlar və sair vasitəsilə öyrəndikləri müxtəlif biliklər əsasında sənədli hekayələr yazmış, bunlara konkret ədəbi-tarixi məzmun və estetik forma verə bilmişdir. “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi məhz bu təşəbbüsəkarlığın sayəsində yaranmışdır.

Ədəbi tənqidin diqqət və maraqla qarşılacağı bu silsiləyə yazıçı yeddi hekayə daxil etmişdir: “Dəniz, ah dəniz”, “Hədiyyə”, “Dünyaya insan gəlir”, “Cehizsiz qız”, “Vergi”, “Ağdam yolunda”, “Xan qızı bulağı” və “Səmiş”.² Xan qızı Natəvanın cizgiləri bu epizod hekayələrdə daha yaxından açılır. Mə'lum olduğu kimi Xurşudbanu Natəvan xan qızı olaraq öz xalqının xeyrinə-şərinə yaramış, ona xeyirxahlıq etmiş, yoxsullara əl tutmuş, ehtiyacı olanın ümidini kəsməmişdir.

“Dəniz, ah dəniz” hekayəsində Xurşudbanunun Bakıda görkəmli fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə görüşü təsvir olunur. Görüşdə təkcə Natəvan deyil, onun əri Xasay xan Usmiyev, anası Bədircahan xanım, övladları Mehdiqulu və Xanbikə iştirak edirlər. Hekayənin bir epizodunda Xasay xan Düma ilə Xəzərin seyrinə çıxırlar. Fransız dilini öz

¹ Vaqif Vəliyev. “Anamın nağılları”nın nağıl gözəlliyi, “Azərbaycan müəllimi”, 20 may 1983.

² “Səmiş” hekayəsi “Natəvan haqqında hekayələr” kitabında (1964) yoxdur. Həmin hekayə sonradan yazılaraq bu silsiləyə əlavə edilmişdir.

ana dili kimi danışan Xasay xan əcnəbi yazıçını öz torpağı ilə, dənizi ilə tanış edir.

“Hədiyyə” hekayəsində yazıçı Düma Xasay xana tapança bağışlayır. Xasay xan Xurşudbanu ilə məsləhətləşir ki, ona əvəzində nə bağışlasın, Xurşudbanu isə fransız yazıçısına iki arxalıq və öz əli ilə bəzədiyi pul kisəsini hədiyyə etməyi təklif edir. Hekayənin əsasında duran bu hadisə tarixi faktdır. Yazıçı bu faktı görkəmli şairənin həyatından epizod kimi işləmiş, onu bədii hadisə səviyyəsinə qaldırmışdır.

Həmin silsiləyə daxil olan “Cehizsiz qız” hekayəsinin qısa məzmunu belədir: Aylı gecələrin birində xan qızı bağçada iki nəfəri - oğlan və qızı görüb tanıyır. Bunlardan biri bağban oğlu Rəşid, biri də Fatma nənənin nəvəsi Dilarə idi. Lakin sevgililərin evlənməyə imkanları yoxdur. Natəvan onlara kömək etməyi qərara alır, hətta elçiliyi də özü boynuna götürür, qızın cehizini də özü verir.

“Ağdam yolunda” hekayəsində də oxşar motiv mövcuddur. Xan qızı qaçırılan bir nişanlı qızı — Sərvinazı qız qaçıranların əlindən qurtarır və onu sevgilisi Əzizə qovuşduraraq toylarında iştirak edir.

“Xan qızı bulağı” hekayəsində Xurşudbanunun ən böyük xeyirxahlığı haqqında söz açılır. Susuzluqdan əziyyət çəkən Şuşaya şairə 10 kilometrlik bir məsafədən — Xəlfəli kəndindən Sarı baba bulağından su çəkdirir. Suyun şəhərə gəldiyi gün xan qızı şadyanalıq düzəltdirir, Şuşa camaatı üçün ziyafət təşkil edir.

Müəllif öz hekayələrində xan qızını təkcə xeyriyyəçi və humanist bir qadın kimi təsvir etmir, həm də yeri gəldikcə əzilənlərin tərəfində duran, mübariz bir qadın olaraq tanıdır. Natəvan pristav Nəzərlinin vergi verə bilməyən bir insanı döydürməsinə soyuqqanlı baxa bilmir, nəinki onu Nəzərlinin əlindən alır, hətta pristavı vəzifəsinin böyüklüyünə baxmayaraq layiqincə cəzalandırır.

Kitab haqqında yazmış olduğu resenziyada Məsud Əlioğlu “Natəvan haqqında hekayələri” belə təhlil edir: “Müəllif Natəvanın şəxsi həyatında təsadüf edilən bir sıra mühüm təfərrüatları əsas götürmüş, bununla belə həmin təfərrüatların sadəcə passiv təsvirini vermək, onların həyatı əhəmiyyətini sübuta yetirməklə kifayətlənməmiş, əksinə bu təfərrüatları ümumiləşdirmiş, onlara poetik mə’na vermiş və lazımı bədii yüksəkliyə qaldıra bilmişdir.

... Müəllif Natəvanı dövrünün gözüaçıq, mədəni və tərəqqipərvər xadimi, xalqının vətənpərvər qızı kimi də öz oxucusuna sevdirə bilir. Əzizə bu hekayələrində başlıca olaraq Natəvanın şəxsi həyatı, bədii yaradıcılığı və ictimai xidmətləri ilə əlaqədar təfərrüatlardan çox zaman da şair haqqında yayılmış və mənbəyini real həqiqətdən alan rəvayətlərdən istifadə etmişdir.”¹

Lakin tənqidçinin fikrincə, “müəllif müəyyən hallarda Natəvanı konkret tarixi-ictimai zəmindən təcrid edilmiş halda göstərir. Onu ehtiyac olmadığı halda ifrat dərəcədə müasirləşdirir.”²

Ə.Cəfərzadənin bir çox hekayələri də vardır ki, yazıçının konkret müşahidələrinin və müasirliklə bağlı düşüncələrinin məhsuludur. “Konsert” hekayəsində kənddin gəlmiş Abdı kişi öz qızı Gülcüzün konsertində iştirak edir. Gülcüz mahir orqançalan olaraq bu sahədə böyük uğurlar əldə etmiş, peşəkar bir musiqiçi kimi formalaşmışdır. Buna baxmayaraq atası konsertdə çox həyacanlanır, təlatümlü hisslər keçirir. O hələ də inana bilmir ki, bu əzəmətli məclis məhz onun qızının, iste’dadlı Gülcüzünün məclisidir. Atanı düşüncələrdən tamaşaçıların alqış səsləri ayıldır. Səhnədə qızı Gülcüzü və oğlu təyyarəçi Buludu görərkən ata böyük fərəh və qürur hissləri keçirir.

¹ Məsud Əlioğlu. Böyük ana, şair və vətəndaş, “Azərbaycan qadını”, 1964, N4, səh. 22.

² Məsud Əlioğlu. Böyük ana, şair və vətəndaş, “Azərbaycan qadını”, 1964, N4, səh. 22.

“Daş üzərində” hekayəsi müharibə mövzusunda həsr edilmişdir. Latış ər-arvad Layme və Uldislə azərbaycanlı Rüstəmovlar ailəsi arasında dostluq yaranır. Latış ailəsi hələ 20-ci illərdə bu azərbaycanlı ailəyə tibbi kömək etmiş, bu ailənin Teymur adlı övladı dünyaya gəlmişdi. Sonra onlar uzun müddət görüşürlər. Müharibə zamanı Latviya torpağında həlak olan Teymurun ad-familiyası latış ailəsini təşvişə salır—mərhumun adı, atasının adı və soyadı onlara çox tanış gəlirdi. Latviya torpağının köməyi ilə dünyaya gələn bu azərbaycanlı gənc Latviya torpağında da həlak olur — hekayənin süjet xəttində məhz bu fikir dayanır.

Ə.Cəfərzadənin 60 illik yubileyi münasibətilə təbrik oçerki yazan yazıçı və ədəbiyyatşünas Cəlal Məmmədov yazığının nəsr sahəsində uğurlarına ürəkdən sevinir və öz sevincini belə bildirirdi: “Əzizənin ilk hekayələrində onun gələcək yaradıcılıq nailiyyətlərini, hələ zərif, açılmamış qonçələrini görə bilən, duya bilən təkcə mən deyildim. Onun iste’dadına, ilhamına qüvvət verən həssas oxucuları, bizim sağlam ədəbi mühitimiz oldu.”¹

Yazığının yaddaş və hafizəsində keçmiş və bu gün səs-səsə verir, uzaq hadisələr və müasir dövr biri-birinə sıx bağlanır. O, keçmişdən də bu gündə olduğu kimi təbii və asanlıqla söhbət açır, oxucunun hansı zamanda yaşadığını unutdurur.

Müəllifin miniatür və hekayələrində xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı olan əksər böyük hadisələrdən söz açılır. O, müharibələri, sürgünlüyü, qəribliyi çox böyük ustalıqla təsvir edir. İstər hekayələrində olsun, istər irihəcmli əsərlərində olsun—şe’r və bayatılardan geniş istifadə edir. Sanki nəslə deyə bilmədiklərini məhz bu şe’r və bayatıların qüdrəti ilə deyir.

Yazığının qəhrəmanları çətinliklərdən keçir, yaxşı-yamanı ayırd edir,

¹ C.Məmmədov. Tədqiqatçı və bədii söz ustası, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 dekabr 1981.

özləri üçün çıxış yolu arayırlar. Onlar vətənin müdafiəsinə qalxır, sinələrini düşmən qarşısına verir, əzab-əziyyətlərdən, taleyin onlar üçün hazırladığı çətinliklərdən qorxmur, xeyirxahlıq etməyə çalışırlar.

Ümumiyyətlə, yazıçının müharibə mövzusunda hekayələri çoxdur. Bu hekayələrdə müharibənin ağrı-acısı, arxa cəbhədə qalmış əsgər ailələrinin taleyində oynadığı mənhus rol göstərilmişdir. Müharibənin tək cə insan itkisi ilə bağlı olmadığı, cəmiyyətin həyatına çox güclü təsir göstərdiyi bu hekayədən də bilinir.

“Sahibəsiz ev” hekayəsi müharibə mövzusunun çox təsirli, özünəməxsus həllidir. Salehə öz nişanlısı Sadayı uzun müddət unuda bilmir. Sadayın öldüsü qaldısı bilinmədiyindən bütün dostlar-tanışlar Salehəyə ərə getməyi təklif etsələr də, o bu təklifləri qəbul etmir. Hətta Sadayın bacısı, olduqca nüfuzlu bir qadının - Nərgizin təklifini də yerə salır. Onun üçün yalnız bir nəfərin adı var: bu ad Sadaydır. O, Sadayın boş qalmış evinin keşiyini çəkir, buranı daim səliqə-səhmanla, tər-təmiz saxlayır. Hətta kənd adamı çayın digər tərəfinə, daha mənasib yaşayış məskəninə köçdükdə belə, Salehə o sahibsiz evdə yaşamaqda davam edir.

“Şəkil” hekayəsi də müharibə ab-havasını əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hadisələr Sürəyya adlı bir qadının xatirələrində cərəyan edir. Ukraynadan hələ müharibə ərəfəsində Bakıya gəlib-gedən və foto-şəkillərini böyütməklə məşğul olan Vladimir İvanoviç Krasnovun müharibənin başlanması ilə Bakıdan ayağı kəsilir. O, Bakıya, Sürəyyagilə müharibədən xeyli sonra gəlib çıxır. Məlum olur ki, Krasnovun qızı və mənşəcə yəhudi olan arvadı Kiyevdə faşistlər tərəfindən öldürülmüşdür. Krasnov neçə il keçəndən sonra Sürəyyanın şəklini böyüdərkə gətirib onun özünə verir.

Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının həyatında, taleyində və mə'nəviyyatında güclü iz buraxmışdır. Xatırladaq ki, bu müharibədə

400 minə yaxın azərbaycanlı döyüşçü həlak olmuşdur. Bu rəqəm elə bir o qədər ailənin başsız qalması demək idi. Müharibənin ağırlığı arxa cəbhədə məhz bu başsız qalmış ailələrin taleyində çox böyük ağırlıq ilə əks olunurdu.

Ə.Cəfərzadənin “Oren, balacığım”, “Axar sular”, “Qalar izlər qarası”, “Qismət” hekayələri müharibə dövründə hayansız qalmış ailələrin düşar olduqları çətinliklərdən bəhs edir.

“Axar sular” hekayəsində iki körpə ilə qalmış gənc ananın iztirabları qələmə alınır. Daim atalarını soruşan körpələrə gənc qadın nə cavab verəcəyini bilmir. Onu ağırdan daha bir cəhət aşağıdakı fikirdə ifadə olunmuşdur: “Mən körpələrinə baxır və düşünürəm ki, balalarım böyüyəndə onlara atalarını necə tanıdacağam?!”¹

“...Qalar izlər qarası” adlı hekayədə əri müharibəyə gedib qayıtmamış Gülrux nənə öz nəvəsinə müharibə illərində başına gələn bir əhvalatı nağıl edir. Demə hamının yaxşı tanıdığı Alı kişi həmin çətin zamanın bir günündə, qarlı, boranlı, bir axşamda şəhərdən kəndə bazarlıq edib qayıdarkən nəinki Gülrux nənəni qoyub qaçıbmış, üstəlik arvadın ehtiyat üçün aldığı ərzağı və çıraq üçün nefti də mənimsəyibmiş.

Yazıçının qələmə aldığı əfsanə-hekayələrdə (“Ceyran”, “Salxım söyüdü əfsanəsi” və s.) xalq içində məşhur olan sücətlərə müraciət edilir. Əfsanə və rəvayətlər hardasa nağıl xarakteri, pırıçavariliklə aşılır, yazıçının xəyala, poetik təsvirə daha geniş yer verməsi ilə müşaiyət olunur.

“Ceyran” əfsanəsində müəllif yenidən xan qızı Natəvanın xarakter cizgilərinə qayıdır. O, xüsusi olaraq özü üçün tutulub gətirilmiş ceyranı buraxdırmaq üçün övladlarına ibrətə bir əfsanəni—yuxunu danışmalı olur. Mehdiqulu və Xanbikə analarının danışdığı əhvalatdan mütəəssir olur və ceyranın azadlığa buraxılmasına razı olurlar. Əfsanə müəllifin belə

bir müdaxiləsi ilə bitir:

“Deyirlər ki, Natəvan xanım çox qonaqpəərəst idi. “Məclisi-üns”ün bütün üzvləri onun əziz mehmanı idi. Deyirlər ki, Natəvan çox səxavətli idi. Qapısına istək üçün gələn kimsəni naümid qaytarmazdı.

Deyirlər ki, Natəvan çox mərhəmətli idi. Ömründə bir qarışqanı belə incitməmişdi.

Lakin Natəvan ana idi, — o tez-tez balalarını yanına alıb təbiətin ən hicra guşələrində gəzməyi sevərdi.

“Deyirlər ki” başlanğıcı realist təsvirə deyil, məhz əfsanə və rəvayət üslubuna aiddir. Lakin inandırmaq üçün əfsanə və rəvayətlər heç də sırf ədəbi maneradan az əhəmiyyətli deyil. Xalqın bədii şüuru əfsanə və rəvayətlərə çox təsirli və cilalanmış sücətləri, örnək olası hadisələri salmışdır.

Ə.Cəfərzadənin “Üç lövhəcik” adlı kiçik miniatürləri təsir qüvvəsi e'tibarilə heç də iri hekayələrdən zəif deyil. Bu kiçik lövhələrdə həyata inam aşılır. Qəhrəmanlara yeni mə'nəvi qüvvə gəlir. Xəstə qız öz sevgilisini “Füzulini könüllü, Danko ürəkli qəhrəmana” bənzədir və ona inandığını bildirir. Başqa bir miniatürdə müəllif “üzü günəşə uçan sərçəni” bülbülə bənzədir.

Cənub mövzusunda yazıçının iki hekayəsi var: “Müğənni” və “Sabah xanım”. Hər iki əsər Cənubi Azərbaycanda milli hökumətin qurulması ilə əlaqədar hadisələrə həsr olunmuş, 40-cı illərin sonunda yazılmışdır. “Müğənni” hekayəsinin qəhrəmanı Şükufə həqiqi mə'nada müğənni deyil. Atası kor Murad Səttar xan hərəkatının iştirakçısı olub, qardaşı onbaşı Kamandar isə milli hərəkatda iştirak edir, nişanlısı İbrahim də bu hərəkatda azadlıq mübarizəsi aparır. Lakin qızın qara günləri başlayır. Belə ki, harın və yırtıcı bir adam olan Əhəd oğlu, qızın qardaşını

¹ Əzizə Cəfərzadə, Yad et məni (Roman və hekayələr), B., Gənclik, 1980, səh. 278.

yaralayır, nişanlısını isə qətlə yetirir. Şükufə kor atasını və yaralı qardaşını müalicə etmək və yaşatmaq üçün dilənməyə məcbur olur, daha sonra Əhəd oğlunun evində müğənnilik edərək ev sahibini əyləndirir. Lakin bu uzun sürmür. Qız, Əhəd oğlunu zəhərləyərək nişanlısı və qardaşının qisasını alır. Şükufə həbsxanaya salınır və təhqirlərə mə'ruz qalır. Kamandar onu xilas etsə də artıq gec idi: qız özünə qəsd etmiş, özünü məhbəs pəncərəsinin milindən asmışdı.

Aktrisa Sabah xanım dəfələrlə getdiyi qonşu ölkəyə növbəti dəfə qastrola getdiyi zaman bilmirdi ki, həyatında qeyri-adi hadisə boş verəcək. Onu qarabaqara izləyən hambal oğlan nəhayət ona öz həyatını nağıl edəndə qadın dərk edir ki, hələ uşaq ikən itirdiyi oğlunu tapıb. Küçədə itən uşaq başqa bir qadına (Gülnaz xalaya) rast gələrək sonradan qonşu ölkəyə düşür. Təsvir olunan hadisə bir o qədər inandırıcı olmasa da, ağlabatandır. Müxtəlif hadisələr ucbatından doğmaların biri-birindən ayrılması xüsusilə 20-40-ci illərdə Şimali Azərbaycan və İranın (Cənubi Azərbaycanın) timsalında güclü olmuşdur.

b) Tarixə və müasir gerçəkliyə sənətkar baxışının genişlənməsi – povestləri

Əzizə Cəfərzadənin povest canrı sahəsindəki uğurları da diqqəti cəlb edir. Bu canra aid əsərlər əsasən məişət, bioqrafik və tarixi mövzulardadır. Qeyd etməliyik ki, yazıçı iri formalara təxminən iyirmi illik bir vaxtdan sonra girişmişdir. Onun povestlərinin əsas məğzini insan taleyi, onun mübarizəsi, məhəbbəti və gündəlik qayğuları təşkil edir.

“Əllərini mənə ver” povesti altmışıncı illərin sonunda yazılmışdır. Əsərdən görüldüyü kimi mövzu zahirən əmək, təsərrüfat, tikinti kimi problemləri əhatə edir. Əslində isə məsələ görüldüyündən daha qəlizdir.

Müəllif göstərir ki, insanın öz problemləri, cəmiyyətdə yeri və digər insanlarla münasibəti daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Povestin qısa məzmunu belədir. Gənc mütəxəssis Aysunu Güllüce kəndinə tikinti briqadiri göndərirlər. Çətinlik burasında idi ki, bu vəzifədə əvvəl işləmiş Ayaz kin və rəqabət ucbatından öldürülmüşdü. Aysu da bir neçə hədə və xəbərdarlıq məktubları alsa da bu, onu qorxutmur. O, iş çox ciddi girişir və uğurlar qazanır. Lakin onun həyatında ən böyük hadisə Ayazın qardaşı tarix müəllimi Diyarla tanış olmasıdır. Əsər bu iki gəncin biri-birinə qovuşması ilə bitir.

“Əllərini mənə ver” povesti dialoqlar əsasında yazılmışdır. Aysunun dialoqu onun daxili aləmini, Diyar müəllimin dialoqu onun xarakterini açır. Ümumən Aysu surətində Azərbaycan nəsrinin 60-cı illər qəhrəmanları üçün xas olan bir sıra mübariz keyfiyyətlər vardır.

“Səməndər quşu” povestinin baş qəhrəmanı həyat yoluna çadralı bir qız kimi başlamış, sonradan öz xalqının görkəmli elm xadimlərindən birinə çevrilmiş Kəbutər xanımdır. Yazıçı hadisələri qəhrəmanın öz dilindən eşitməyi məqsəduyğun hesab edir. Odur ki, Kəbutər xanımın xatirələr dəftəri ilə bizi tanış etməyə başlayır. Əsas hadisələr Bakının köhnə məhəllələrində cərəyan edir.

Burada biz köhnə məhəllənin bir çox qəhrəmanları - Səriyyə arvad, İnsaf xanım, Seyfi əmi, Gülsüm xanım, Əlmirzə, Xeyransa xala, Rəbiyyə arvad, Əhməd, Hürriyyə bacı, Babaş, Məşədi Rəhim, Hacı Soltan və başqaları ilə tanış oluruq. Yazıçı bunların hər biri üçün səciyyəvi cizgilər tapır və dolğun xarakter yaratmağı bacarır.

Şəhərin köhnə məhəlləsi öz daxili qanunları ilə yaşayır. Daha doğrusu, əsas qəhrəmanlar biri-biri ilə yaxından təmasda olan dar dalanın 78, 80 və 82 nömrəli evlərinin sakinləridir. Bu evlərdə yaşayanlar sanki bir həyətin sakinləridir, onların biş-düşü, söz-söhbəti bir yerdədir. Biri

bazara neft və ya göyerti almağa gedərkən qonşusuna da lazım olub-olmadığını soruşur. On iki ailənin yaşadığı bu dalan həyatın barometridir. Burada hamının dərd-səri, toyu-bayramı, sevinci-kədəri bir yerdədir.

Dalanın sakinləri yay axşamları bir nəfər kimi Seyfi əminin nağıllarına qulaq asır, bu nağıllardakı həqiqətlə yalanın, xatirələrlə uydurmanın məharətlə uyuşdurulduğundan həzz alırlar. Burada şəhərə məxsus “son xəbərlər”, “ticarət xəbərləri”, “ara söhbətləri” də mühüm yer tutur. Yazıçı bu nağıl gecələrini həyatın ayrılmaz parçası kimi mənalandırır və belə təqdim edir.

“Seyfi əminin nağıllarını heç bir kitabda oxumaq, tapmaq olmaz. Bu gözəl nağılçı bunları, ya haçansa nənə-babalarından eşidib, güclü hafizəsi ilə indiyəcən gətirib çıxarıb, ya da yaradıcıdır, çoxunu özü uydurur. Savadı olsaydı, “Min bir gecə” nağıllarını oxuyub ondan da istifadə eləyir”, demək olardı. Amma belə deyil. Onun nağıllarında “Min bir gecə”dən əsər-əlamət yoxdur. Əksəriyyəti bu məhəllənin uşaqları üçün nağıl qədər şirin və uzaq, sehrli aləmlərdə cərəyan edir. İblis, Qəndəhar, İsfahan, Təbriz, Çin, Maçin, Xəta ölkəsi, Bağdad... Qəhrəmanları da Şah Abbas Cənətməkan, Ənuşirvani-Adil, Qoç Koroğlu, Keçəl Həmzə, Keçəl Məmməd, Ağanəzər, Həzrət Süleyman, İsgəndəri-Zülqərneyi, Göygöz Kosa... Bütün nağıllarında hər şey yaxşı qurtarır.”¹

Bu dalandakı insanların əksəriyyəti xeyirxahdır. Yazıçı Gülsüm xalanı – bu şəhər ağbirçəyini mehriban və xeyirxah bir insan olaraq təsvir edir. O, dalanın ağzında yıxılıb qalan sərxoşlara himayədarlıq edir, cəbhəyə yola düşən əsgərləri çaya qonaq edir. Rəbiyyə arvad qar təmizləyənlərə kömək eləyir, Meçid arvadına çörək xörək göndərir. Babat şe’r yazır. Səriyyə xala hamıya qarşı həssasdır, hətta öz günüsünə qarşı

heç bir pis hərəkətə yol vermir. İnsaf xanım öz qayınanası ilə münaqişədə olsa da, qonşularla yaxşı rəftar edir. Hürriyyə xanım dalana gələrək savadsız qadınlara dərs deyir, onlara savad öyrədir. Lakin burada Vəliqulu kimi, köhnə fikirli, nadan adamlar da var. O, arvadı Səriyyə xalanın gününü göy əskiyə bükür, əzab əziyyət verir, üstəlik də bu qadının üstünə günü gətirir.

Kəbutər xanımın şəhər həyatı belə başlayır. Yazıçı bu həyatı göstərmək üçün Kəbutərin gündəliklərindən səhifələr verir. Doğrudur, Kəbutərin Vəliqulu kimi bir adama rast gəlməsi çox təəssüflüdür. Vəliqulu onu müntəzəm döyür, əzişdirir, ona insan kimi baxmır. Buna baxmayaraq Kəbutərin fəxr edə biləcəyi, ona sevinc və fərəh gətirən hadisələr gəlir. Həm də Hürriyyə xanımın köməyi ilə təhsil alır, yazmağı oxumağı öyrənir. Vəliqulunun əsarətinə qarşı qonşular (İnsaf xanım, Səriyyə bacı, Gülsüm xala və başqaları) möhkəm dayanır, Kəbutəri qoruya bilirlər. Uşağı olmadığından Vəliqulu gənc arvadını müntəzəm əzişdirir, özünə qarşı nifrət hissi yaradır. Onu Məşədi İbadla müqayisə edirlər.

Lakin yeni həyatda Kəbutər günüsü Səriyyə bacı ilə dil tapır. Səriyyə də başa düşür ki, bu qız aydan arı, sudan durudur. Üstəlik heç vaxt yaşlı qadını təhqir etmir, izzət-nəfəsini tapdalamır. Buna görə də Səriyyə də onun hörmətinə qarşılıqlı hörmətlə cavab verir. Onu ərinin danlağından qorumağa çalışır, ona göz-qulaq olur.

Kəbutərin yeni mənzildə dalanda ən böyük nailiyyəti Əlimirzəyə rast gəlməsidir. Ali məktəb tələbəsi olan Əlimirzə bu gənc və gözəl gəlinə vurulur və artıq bıçaq sümüyə dayandıqda yə'ni Vəliqulunun zülmü son həddə çatdıqda Kəbutəri də götürüb başqa yerdə ev tutur. Kəbutərin həyatında ən böyük dönüş də bundan sonra başlanır. Onların ilk görüşü

¹ Əzizə Cəfərzadə, Cəlalyyə (Povestlər), B., Gənclik, 1983, səh. 270.

hər hansı üçün həlledici olur. Ə.Cəfərzadə povestdə onların ilk görüşünü belə təsvir edir:

Kəbutər Əlmirzəni görəndə kimi diskindi. Əlini çarğatına atıb yaşınmaq istədi. Başında çarğat nə gəzirdi? Saçlarına bürünüb içəri qaçdı. Heç nə deyə bilmədi. Amma bu bir an kifayət idi. Bu bircə anda iki cüt göz birbirinə afətlərə bəis olan atəşlə baxmışdı. Hər gözdən bir qığılcım qopmuşdu. Hər gözdən qopan qığılcım ürəklərə düşmüşdü. Hələ heç özləri də bilmirdilər ki, bu qığılcımlar nədir? Başlarına nə gələcək bu qığılcımlı baxışlardan sonra?”¹

Göründüyü kimi, yazıçı çox tə'sirli, psixoloji səhnələr təsvir edir. Bu səhnələrdə eyni zamanda qəhrəmanların zahiri və daxili aləmi, mə'nəvi cizgiləri də açılır. Hər bir hadisə, hər bir epizod qəhrəmanları oxuculara daha yaxşı tanıdır.

Məsələn, çoxunun aciz hesab etdiyi şair Babaş bir qızı oğrulardan müdafiə edərkən öldürülür. Onun ölümü bütün dalandakılar üçün çox kədərli bir hadisəyə çevrilir.

Ən böyük zərbə isə Hürriyyə müəlliminin atası tərəfindən vəhşicəsinə öldürülməsi olur. Səbəb artıq yeni quruluşla nəfəs alan Hürriyyənin xaricdə yaşayan ərinin yanına getməyə məcbur edilməsi idi. Bu xəbər xüsusilə Kəbutərə çox güclü tə'sir göstərir. Hürriyyənin acı taleyi Kəbutər üçün sanki işıqsağan mayaka çevrilir: “İndi Kəbutər Hürriyyədən öyrəndiklərini özü kimlərə öyrətməliydi. Bu onun borcu idi! Hürriyyə müəllim qarşısında. Onun tökülən qanı qarşısına. Onun yarımçıq qalmış əməlləri qarşısında.”²

Kəbutər doğrudan da öz müəllimlik işini davam etdirir, elm və təhsil sahəsində uğurlara nail olur, öz müəllim əri Əlmirzə ilə gələcəyə doğru

¹ Əzizə Cəfərzadə. Cəlalyyə (Povestlər), B., Gənclik, 1985, səh. 270.

² Yenə orada, səh. 322.

gedirlər.

“Səməndər quşu” povesti Səməndər quşu kimi həyatın od- alovlarından keçən bir qadının taleyi olsa da burada əsrin əvvəlində, xüsusilə 20-30-cu illər Bakısının xarakter cizgilərini aydın görmək mümkündür. Bu əsər bir qədər Sovet hakimiyyətinin ilk illərində müşahidə olunan çətinliklər, xalqımızın qayğıları barədə də təsəvvür oyadır.

Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzuya böyük məhəbbət bəslədiyini onun xalqımızın tarixi mövzusunda yazdığı povestlər aydın sübut edir. “Natəvan haqqında hekayələr” tarixi mövzunun fraqment halında işlənməsindən xəbər verirdisə, “Hun dağı”, “Cəlalyyə”, “Xoş gördük, səyyah” kimi povestlər qədim tariximizin bütöv dövrləri haqqında geniş bədii-tarixi təsəvvür verir.

Bu əsərləri sadəcə, ələ qələm alaraq yazmaq çox çətindir. Bunun üçün geniş tarixi bilik, keçmişə dərin məhəbbət, güclü ədəbi tarixi məfkürə tələb olunur. Məsələn, tarixi canrın böyük ustası kimi şöhrətlənmiş Vasili Yanın Şərq povestlərinin sirri nədədir? Ondadır ki, V.Yan Şərqə səyahət etmiş, türk və İran xalqlarının psixologiyasına, həyatına və məişətinə yaxından bələd olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Maksim Qorki V.Yanın Şərq povestlərini yüksək qiymətləndirmişdi.

Ə.Cəfərzadənin “Hun dağı” povestində qədim türklər mövzusu qələmə alınmışdır. Mə'lumdur ki, xalqımızın təşəkkülündə bir çox türk tayfaları kimi hunlar da iştirak etmişlər. Müəllif povestə yazdığı ön sözdə mövzunun mürəkkəbliyi və çətinliyi ucbatından oxucudan üzr istəyir və “əski dünyamızın bir parçası” haqqında söz deməyi şərəfli bir iş hesab edir.

“Hun dağı” povesti qoca Xaqanın ovda yaralanması epizodu ilə başlayır. Kimsə onu qorxutmaq, ya da ümumiyyətlə ona xəbərdarlıq etmək istəyirmiş. Çünki yara ölümcül deyildi, görünür təcavüzkarın

məqsədi onu öldürmək olmayıbmiş. Xaqanın qayını, vəliəhd Alptəkinin doğma dayısı Qansu Xaqana deyir ki, ox atan adam onun oğlu Alptəkindir. Məsələ burasındadır ki, Xaqan qocaldıqdan onun oğulları Alptəkin ilə Güntəkin arasında taxt-tac uğrunda mübarizə gedir. Qayınları bu mübarizədə böyük qardaş Güntəkini müdafiə edirlər.

Lakin Alptəkin hər baxımdan qardaşından üstündür, həm igidlikdə, həm ağıl və fərasətdə. Üstəlik onu ittiham etmək heç də asan deyil. Ov zamanı o, ova deyil, ilxılara ürgə seçməyə gedibmiş. Bu zaman Turqut dədənin oğlu Gursu və şaman Tayanqu da onunla idilər. Şaman Tayanqu son dərəcə nüfuzlu və e'tibarlı şəxs olduğu üçün Xaqan onu dinləməyi qərara alır. Tayanqu deyir ki, Alptəkin daim onlarla olub və heç cür ovda ola bilməzdi. Xaqan şamanın sözünə insansa da qərara alır ki, iki gündən sonra qızqovdu yarışlarında kim qalib gəlsə o da xaqanı əvəz etsin.

Qızqovdu, başqa sözlə cıdır yarışları Alptəkinin qələbəsilə bitir. O, qələbə qazanaraq özünün Xaqanlığa layiq olduğunu sübut edir və ona mükafat olaraq kaman verilir. Alptəkin həm də Ayla qızın məhəbbətini qazanır. Təəssüf ki, Alptəkin atasının taxtına otura bilmir. Çünki bir sıra qohumları onu deyil, Gültəkinin xaqan olmasını istəyirlər. Göz görə-görə xəyanət baş verir.

Son sözü Turqut dədə deyir. O deyir ki, “xəyanət olan yerdə dirilik yoxdu”. Alptəkin artıq bu yurdda qala bilmir, yeni bir yurd seçməyə qərar verir. Alptəkini istəyənlər onunla getməyə qərara alırlar. Bu çox çətin iş idi. Vətəni, yurdu atıb getmək doğrudan da böyük iradə istəyirdi.

Yazıçı bu tarixi anı çox inandırıcı təsvir edir. Ə.Cəfərzadə bu məqamı xüsusi inciliklə, vətənin keçilməzliyini dərinləndirən yaşayan insanların faciəsini belə qələmə alır: “Bu yerlərdə ov quşu, ov heyvanı bol idi. Axar sular, ayna bulaqlar bal kimi şirin idi, dadlıydı, sərin idi. Ağaclar kölgəliydi, bol meyvəliydi. Düzənlər yamyaşıl yoncaydı. Amma bu yerlərə

hiylə gəlmişdi, xəyanət hakim kəsilmişdi. Ədalət xaqanlıqdan baş götürüb gedirdi. Bir az tex olsa da köçməliyidilər. Qara qış gəlməmiş atlarçın örüş-otlaq yer, adamlar üçün sığınacaq tapmalıydılar. Yoxsa heyvanlar məhv olardı, insanlar aclıqdan, syuqdan qırılardı.”¹

Bu çətin məqamda, bu ağır anda Alptəkinin inam və təskinliyi gözəl Aylanın ona bəslədiyi məhəbbətdir. Onun köçmək fikrinə ilk şərik çıxanlardan biri Ayla olur. Ayla başdan-başa sədaqət və fədakarlıq rəmzidir.

Alptəkin Ayla xətti “Hun dağı” povestində əsas xətlərdən biridir. Doğuş zamanı ölən Aylanı Alptəkin uzun müddət unuda bilmir, hətta gecələr onun qəbrinin yanında gecələyir. Bu, qədim türklərdə məhəbbətini ciddi bir hiss kimi qəbul edildiyinə, bu münasibətin müqəddəsliyinə və ülviliyinə oxucunu inandırır. Gənc xaqan uzun müddət evlənmir. Nəhayət Aylanın yadigarı olan balası Yolquşluğun gənc dayəsi Aymənin üzərində dayanır. Bu məhəbbət xətti də səmimi, təbii cizgilərlə verilmişdir.

Ə.Cəfərzadə, görünür, bu povesti yazmazdan əvvəl qədim türklər, onların döyüşləri, həyatı, adət və ənənələri haqqında ədəbiyyatı dərinləndirən öyrənmiş, bu əsərində yerində istifadə etmişdir. Əsərdə karluqlar, oğuzlar, hunlar, qıpçaqlar və s. qədim türk tayfalarının həyat və mənşəti təbii cizgilərlə verilmişdir.

Yazıçı qədim türklərin davranışları və inancları haqqında da məlumat verir. Göy tanrıya tapınan, göyə, suya, təbiətə sitayiş edən bu qədim soyların özünəməxsus həyat tərzini, güclü etiqadı və ənənələri olmuşdur. Əsərdə qədim türklüyün əsas mənəvi daşıyıcısı Turqut dədədir. O bir çox məqamlarda “Kitabi Dədə Qorqud” eposundakı Dədə Qorqudu xatırladır. Dədə Qorqud kimi Turqut dədə də həmişə həqiqəti bilir və onun tərəfində olur. Həmişə çalışır ki, ədalətin və haqqın tərəfini

¹ Əzizə Cəfərzadə. Cəlalyyə (Povestlər), Gənclik, B., 1982, səh. 21

saxlasın. Turqutun Alptəkinə nəsihətləri Dədə Qorqudun Salur Qazana, Bayandır xana və digər oğuz bəylərinə nəsihətlərini xatırladır:

— Təkinim, ox yayından havalanıbsa, geri dönməz. Söz ağızdan çıxıbsa geri qayıtmaz. Axar sular sel olub dağlardan dərələrə axıbsa — bir də yuxarı çökməz. Ay-gün doğdumu, bir üzdə gedər, batmaq üçün günbatana yollanar, doğuya dönməz. Səni istəyənləri, sən deyənləri yerindən qaldırdınmı, bil ki, döndü yoxdu. Öldü var-döndü yox.”¹

Müəllif əsərin yazılışında qədim türk atalar sözlərindən və çoxlu qədim türk sözlərindən istifadə etmişdir. Məsələn, türk birliyinin əhəmiyyətini nəzərə çarpdırmaq üçün “Ayrılacaq Gögtanı bizə yağmır yağdırmaz. Otlar quruyar, atlar qırılar, hun oğulları sayrı (xəstə) düşər, ölər”, ağı xarakterli “dalıya qulunu kişnəyən, ulusundan uzaq düşən” anası-atası ölümünə ökküldəşməyən, atı yəhərsiz-yüyənsiz qalan sənə mən adaq olum, gəlin heyyy...” idiomatik ifadələrini misal gətirmək olar. Qədim türk sözlərindən budun (xalq), batır (qəhrəman, igid), aygıcı (məsləhətçi), çerik (ordu), tümən (on minlik ordu), tütəksu (şəlalə), adaq (qurban), kürgə (kurqan) və s. sözlərdən istifadə edilmişdir. Burada vaxtilə qədim türklər tərəfindən işlədilmiş və indi də bə’zi türk xalqları tərəfindən işlədilən qopuz, tambur, tulum, kərənay, dümbək və s. musiqi alətlərinin də adları xatırlanır. Su, od, torpaq, külək çərşənbələri haqqında mə’lumat verilir, onların qədim inamlarla bağlılığı ön plana çəkilir.

Alptəkin obrazı təkcə qəhrəman obrazı deyil. Bu igid xaqan obrazında müəllif həm də türk birliyinin təcəssümünü vermək istəmişdir. O heç bir tayfaya, heç bir ulusa hücum etmək istəmir. Üstəlik onu “anlayan, başa düşən” türk ellərinə qarşı. Təsadüfi deyil ki, karluqların onlara hücum etmələrinə baxmayaraq o, karluqları qırmaq istəmir. O,

karluqların hərbi dəstələrini görüb hətta onlara yazığı gəlir.” Ulu tanrım, yarpaqlarına bax!... Mənim qurulu çarixim (nizamlı ordum) qarşısında bunlar neyləyə biləcəklər? Qırğın evinə gedirlər! Göz görə-görə. Öncə kiçik bir seldırım göz dağı üçün. Sonra... başçıları çağırmaq. Bacardıqca barışıq etmək barış... barış... Axı mənim ən böyük istəyim bu bir-birinə yağı kəsilmiş, bir dildə danışan, bir ulu tanrıya qul olan elləri bir ulusda birləşdirmək, əlbir, dilbir görməkdir.”²

Alptəkin buna nail olur. Qurultay çağırır, Göktanrının adı ilə soydaşlarına müraciət edir, onları birləşdirir və güclü bir ulusa çevirir. Burada da Turqut dədə ağsaqqallıq edir, karluqları birləşməyə çağırır, öz barış diləyini izah edir.

Ə.Cəfərzadənin “Hun dağı” povesti Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” romanından sonra qədim türklər mövzusunda həsr edilmiş ilk nəsr əsərlərindən biridir. Bu əsərdən sonra qədim türk dünyasını belə vüs’ətlə işıqlandıran ikinci bir nəsr əsəri yazılmamışdır.

Ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev yazır: “Hun dağı” povestini sözün əsl mənasında tarixi əsər adlandırmaq çətindir. Bu əsərdə mifoloci elementlər daha güclüdür. Burada əsərin bir məziyyətini — onun bədii dil baxımından uğurla işləndiyini qeyd etmək istərdik. Məhz həmin məziyyət sayəsində müasir dövrümüzdən minilliklərlə ayrılan epoxanın ruhu, nəfəsi duyulur. Müəllif dil üzərində müxtəlif eksperimentlər apararaq (qismən Orxan-Yenisey və Gültəkin abidələrindən, qədim uyğur mətnlərindən, qismən də Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğətit-türk”ündən “Kitabi-Dədə Qorqud”dan və canlı xalq dilinin arxaikləşmiş ünsürlərindən istifadə yolu ilə) həm ümumi təhkiyəni, həm də obrazların nitqini

¹ Əzizə Cəfərzadə. Cəlaliyyə (Povestlər), B., Gənclik 1983, səh. 22.

² Əzizə Cəfərzadə. Cəlaliyyə (Povestlər), B., Gənclik 1983, səh. 45.

mövzunun xarakterinə cavab verən bir şəklə sala bilmişdir.”¹

Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığında tarixi şəxsiyyətlərin obrazları mühüm yer tutur. Bunların arasında hökmdar, şair, səyyah və b. vardır. Müəllif özünəməxsus təsvir incəlikləri ilə bu qəbil şəxsiyyətlərin həyatı və əməlləri haqqında parlaq lövhələr yaratmağa nail olur. Tarixə məhəbbətin böyük səmərəsi sayəsində, müəllifin yaratdığı unudulmaz, yadda qalan cizgiləri sayəsində bu əsərlər maraqlı nümunələr, sənət örnəyi səviyyəsinə qalxır.

“Cəlaliyyə” povesti Azərbaycan tarixinin şanlı bir dövründən — Atabəylər dövründən bəhs edir. Lakin Cəlaliyyənin Naxçıvanda hakim olduğu dövrdə artıq Atabəylər dövləti zəifləmiş, Azərbaycan bir sıra qonşu dövlətlərin, habelə monqolların hücumuna məruz qalmışdı. Yazıçı həmin povestdə belə bir çətin vəziyyətdə qalmış, Naxçıvandan, onun mübarizəyə hazır insanlarından söz açır.

“Hun dağı”nda olduğu kimi bu əsərdə də müəllif proloq verir, öz oxucularına müraciət edir. O, tarixlər şahidi Əlincəyə səfərini xatırlayır, bu qəhrəman qalanı “böyük Vətən rəmzi” olduğuna inandığını bildirir. Müəllif Əlincənin ətəyində olan səfəli Xanəqah kəndində iki qəhrəmanı Cəlaliyyə və Cəlaləddini xatırlayır.

Bu məhəbbətin Əlincə məhəbbəti adlandırmaqla yazıçı məhəbbət və qəhrəmanlığın böyük rola malik olduğunu göstərir. Bəlkə də o, Cəlaləddin ilə Cəlaliyyənin məhəbbətinin “Əlincə məhəbbəti” adlandırmaqda haqlıdır. Türk dünyasının iki hökmdarını məhz tarixlərə baş əyməyən, itaət nə olduğunu bilməyən Əlincə birləşdirir.

“Cəlaliyyə” povestinin qısa məzmunu belədir: Cahan Pəhləvanın qızı dul qalmış Cəlaliyyə Naxçıvanda hakimlik edir. Əri Cəmşid çoxdan öldüyündən onu istəyənlər çoxdur. Qardaşı Özbək də onun ərə getməsini istəyir. Başqa bir hökmdar Cəlaləddinin qardaşı Pirşah da ondan əl

¹ Vilayət Quliyev. Nəsrimiz və tariximiz, “Azərbaycan”, 1984, N4, səh.173

çəkmiş. Atasının məmlükü olmuş Aydoğmuş da bir tərəfdən. Belə bir məqamda Hilat hakimi Hacib Əli Aydoğmuşun əliylə Cəlaliyyənin oğlu kiçik Cəlalı oğurlatdırır, sonra da Naxçıvanın Hilatın tabeliyinə keçməsinə tələb edir. Bu baş tutmadıqda uşağı məhv etdirir və Cəlaliyyəyə qarşı müharibə elan edir. Cəlaliyyə məğlub olur və Əlincə qalasına çəkilir. Cəlaliyyəni mühasirədən Xarəzm hökmdarı Sultan Cəlaləddin xilas edir.

Göründüyü kimi povestin sücet xətti bir-birini əvəz edən gərgin hadisələrlə zəngindir. Cəlaliyyəni düşmən Hacib Əlinin tələbi qorxutmur, amma daim Naxçıvanın çörəyini-suyunu yeyib içmiş Aydoğmuşun xəyanəti, daha sonra düşmənin tapşırığı ilə Zeynəbi ələ keçirərək onu oğurlatmağa gələn Turkanın xəyanəti incidir.

Cəlaliyyə zəif qadın deyil. Lakin düşmənin gücü ilə onun gücünü bərabər tutmaq olmaz. Üstəlik sərgərdəsi olmuş Aydoğmuş ölkənin sirrlərini düşməyə satır. Buna görə də düşmən çox asanlıqla Naxçıvana girir, igidlərini bir-bir ələ keçirir. Son ümidgah isə Əlincədir. Düşmən onları təqib edərək təslim olmağa məcbur etmək istəyir. Cəlaliyyə isə təslim olmaq fikrində deyil.

Sultan Cəlaləddinin obrazı əsərdə yalnız son məqamda iştirak edir. Onların ilk görüşlərində kəbinləri kəsilir. Cəlaləddin Naxçıvana bir də iki il sonra gəlir və Cəlaliyyəni Əlincədə müdafiə olunan görür. Təəssüf ki, bu obraz bir qədər sxematik alınmış, əsərdə onun iştirakını şərtləndirən əsaslı və inandırıcı cizgilər kifayət qədər olmamışdır.

Aydoğmuş surəti isə ondan fərqli olaraq daha aydın və sərt cizgilərə malikdir. Vaxtilə Cahan pəhləvana hədiyyə edilmiş bu qul sarayda yüksək mənəbə çatdığına baxmayaraq Cəlaliyyəni böyük ehtirasla sevir. Gün gəlir ki, bu ehtiras artıq dəyişərək intiqam hissəsinə çevrilir. Aydoğmuşun xəyanəti özü üçün həlledici olur. Artıq öz işini yerinə yetirmiş bir adam

kimi o, Hacib Əlinin adamları tərəfindən öldürülür.

Cəlaliyyənin yaxın adamları – süd anası Mahim ana, dayəsi Canfəda xanım, qulluqçuları Zeynəb və Olcaytu Səlimi cizgilərlə verilmişlər. Onlar Mələkəni hər bir təcavüzdən qorumağa hazırdırlar. Yalnız Zeynəb öz sadələvh məhəbbəti ucbatından bu imtahandan çıxıb bilmir. Olcaytunun babası Əhliman da böyük cəsarət göstərir, balaca Cəlali xilas etmək istərkən həlak olur.

Azərbaycan tarixinin Atabəylər dövrünə M.S.Ordubadinin, M.İsmayılovun, Hüseyn İbrahimovun və başqa yazıçıların əsərləri həsr edilmişdir. Lakin “Cəlaliyyə” bu əsərlər içərisində öz mövzu və işlənməsinə görə mübahisə doğurmuş nəsr əsərlərindən biridir. Povestin obrazlarına da münasibət birmə’nalı deyildir.

Ə.Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povesti bir çox tənqidlərə və ittihamlara səbəb olmuş, müəllifi tarixi saxtalaşdırmaqda günahlandırılanlar da olmuşdur. Məsələn, 1983-cü ilin sonlarında Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin birgə keçirdikləri tarixi romanların müzakirəsini xatırlamaq mümkündür. Həmin müzakirədə “Cəlaliyyə” ilə bağlı xeyli iradlar deyilmişdir. Tənqidçilər (A.Hüseynov, V.Quliyev, R.Əliyev) əsərin müxtəlif cəhətlərinə diqqəti yönəltdilər. A.Hüseynov qeyd edirdi ki, “əsərdə bizi qane etməyən başqa şeydir — həmin sücətə nüfuzun lazımi səviyyədə olmaması, bə’zi poetik-dekloretiv boyaların mə’nəvi-psixoloji aləmin şərhini, sosial motivlərin real, həyatı motivlərlə təcəssümünü üstələməsidir.”¹

Vilayət Quliyev müəllifin “Cəlaliyyə” povestini ona görə tənqid edirdi ki, onun qənaətinə burada tarixi faktlar saxtalaşdırılmışdır: “Tarixi faktlara e’tinasızlıq, onların tam sərbəst şəkildə interpretasiyası

¹ Müasirlik və tarixilik (Son dövr tarixi nəsrimiz haqqında). “Ədəbiyyat və incəsənət”, 16 dekabr 1983.

yazıcının bu il çap etdirdiyi “Cəlaliyyə” kitabındakı eyniadlı povestdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.”¹

Məqalədən aydın olur ki, Vilayət Quliyev Azərbaycan sovet tarixşünaslığına isnad edərək Xarəzmi şahzadəsi Cəlaləddinin işğalçı düşmən obrazında təqdim edilməsi tərəfdarıdır. O, özbək türkü olan bu şahzadəni monqollarla müqayisə edir, onları eyniləşdirir. Onun fikrincə, “Cəlaliyyə” povestinin müəllifi bu tarixi faktların heç biri ilə razılaşmayaraq Cəlaləddini Azərbaycanın qeyrətini çəkən bir adam, Naxçıvanın xilaskarı kimi təqdim edir. Əgər Əzizə Cəfərzadə Cəlaləddini monqollara qarşı Azərbaycan və özbək xalqlarının mübarizəsini təşkil edən bir hərbi xadim, yaxud gürcü feodallarına qarşı mübarizə aparan bir sərkərdə kimi təqdim etsəydi, bu obrazı milli zəminlə bağlamaq və onu Azərbaycanın taleyini düşünən bir qəhrəman kimi qəbul etmək olardı. Lakin surətin indiki təqdimi buna imkan vermir.”²

Ola bilsin ki, sücetin işlənməsində müəyyən qüsurlar və xüsusilə kompozisiya tamlığı baxımından müəyyən zəif yerlər vardır. Lakin Cəlaləddinin “işğalçılığına” gəldikdə bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil. Cəlaləddin Azərbaycana elə bir vaxtda gəlmişdi ki, həm Atabəylər dövləti dağılmışdı, həm də Çingiz xanın monqol-tatar qoşunlarına qarşı duracaq elə bir qüvvə yox idi. Cəlaləddinin Çingiz xana qarşı durmaq istəyi isə hər yerdə eyni cür qarşılanmırdı.

Vilayət Quliyev “Cəlaliyyə” povestində Xarəzm şahzadəsi Cəlaləddinlə Atabəy Cahan Pəhləvanın qızı Cəlaliyyənin sevgisinə də ironiya ilə yanaşır:

“Bir neçə kəlmə də Cəlaləddinlə Cəlaliyyənin sevgisi barədə. Bu sevgi povestdə son dərəcə romantik boyalarla təsvir olunur. Müəllif gah özü

¹ Vilayət Quliyev. Nəsrimiz və tariximiz, “Azərbaycan”, 1984, N4, səh.165

² Yenə orada, səh. 166.

təhkiyəyə müdaxilə edir (“Cəlaləddin bir ər, bir cəngavər kimi bu qadını indinin özündə də arzulaya bilərdi. Cəlaləddin onu güclü qolları arasına alıb bağrına basardı, mixək, hil ətri verən dodaqlarından bihuş olana qədər öpər, öpərdi...”), gah Cəlaləddin sevgilisinin gözəlliyi, təravəti ilə öyünür. (“Min gözəlin içərisindən seçilirsən! Min məlahətli içərisindən seçərəm səni! Adı mənim gözəl! Yatağında yatmadığım, nəfəsini duymadığım, hərarətindən isinmədiyim gözəl!”), gah da Cəlaləddinə çılgın, ehtiraslı arzularla coşub-daşır (“Bu gözlərdən, bu şəfəq saçan gözlərdən, bu busə yağan dodaqlardan öpə bilsəydim! Bu güclü qollar arasında sümüklərim şaqqudayana qədər sıxıla bilsəydim!” Təkcə onu əlavə etmək qalır ki, belə hərarətli istəklərlə yaşayanda Naxçıvan məlikəsinin 52-55 yaşı var idi...”¹

“Xoş gördük, səyyah” povesti nisbətən yaxın tarixə — XIX əsrə həsr olunmuşdur. Bədii bioqrafiya olaraq burada əsas mövzu görkəmli Azərbaycan səyyahı və mütəfəkkiri Zeynalabdin Şirvaninin uşaqlıq və gənclik illəri götürülür. Mə'lumdur ki, bu görkəmli insan 37 il səyahət etmiş, Hindistan, Pakistan, Uzaq və Yaxın Asiya, xüsusilə ərəb ölkələri və Türkiyəni gəzmiş, maraqlı əsərlər yazmışdır. Təsadüfi deyil ki, Ə.Cəfərzadə əsərin adının yanında (“37 il sərgərdan”a müqəddimə”) yazmışdır.

Yazıçı öz bədii tədqiqat prosesini Zeynalabdinin uşaqlığından, Şamaxıdakı ailə həyatından başlayır. Burada ailə ziddiyyəti çox ətraflı təsvir olunur. Zeynalabdinin atası Axund İsgəndər həddindən artıq tündməcəz, ağır xasiyyətli, dindar və mühafizəkar bir adam kimi təqdim edilir. Bunun müqabilində isə anası Şirinbəyim həyat nəşəsi ilə dolu, danışb gülməyi sevən, şair könüllü bir qadın kimi gözlərimiz önündə canlanır.

¹ Vilayət Quliyev. “Cəlaləddin”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 3 fevral 1984.

Xüsusilə Axund İsgəndərin surəti yığcam boyalarla təsvir edilmişdir. Hətta arvadı Şirinbəyim onu ya namaz qılan, ya da quran oxuyan görür. Namaz qılmaqdan kişinin alnında möhür əmələ gəlir. Bu adam nəinki gülmür, hətta dodağının da qaçmasına yol vermir. Yazıçının öz təsvirində Axund İsgəndərin portretinin ayrı-ayrı məqamlarına diqqət yetirmək bu baxımdan kifayət edir. “Hərdən bir evdə çörəyə-xörəyə oturanda da heç kəs cürət edib onunla birlikdə süfrəyə əyləşməzdi. Nə baş yoldaşı Şirinbəyim, nə də oğlanları. Xırda uşaqların da, cavan gəlinin də qəlbində yer üzündə iki şeydən böyük vahimə var idi. Göydə Allah, yerdə Axund İsgəndər. “Ataya itaət-allaha itaətdir, ataya üsyan-allaha üsyandır”. Məhəmmədin dediklərindən uşaqların öyrəndiyi birinci ayə bəlkə də elə bunun özü idi.”¹

Lakin Axund İsgəndərin öz ailəsi üzərində ən böyük hökmü, ən böyük cəzası ailəsini götürüb Kərbəlaya köçmək olur. Bu köç yeddi qardaşın bir bacısı, vətəni Şirvana dərindən bağlı olan Şirinbəyim üçün ölümdən də ağır idi. O, ayrılıq dəmində vətəni Şirvana belə bir şe'r deyir:

Gəzmişəm Şirvanı payızda, qışda
Naxış görməmişəm mən bu naxışda,
Qurbanı olduğum, Vətən, bağışla!
Gözlərimin yaşın silən, əlvida!

Şirinbəyimin qarşısını kəsən beş yaşlı Zeynalabdinlə, iki yaşlı Məmmədəli olur. Yoxsa o, vətəmindən ayrılmaz, qürbətə gedib düşməz, ömrünü hədə yerə çürüdən bu kişi ilə bir dam altda qalmağa razı olmazdı. Lakin gec də olsa bu addımı atır. övladları böyüdükdən, təhsil aldıqdan sonra ərindən boşanır və doğma yurduna dönür.

¹Əzizə Cəfərzadə. Cəlaliyyə (Povestlər), B., 1983, səh. 188-189.

Şirinbəyimin müqəddəslərə müraciəti onun ərinin ibadətindən kəskin şəkildə fərqlənir. O burada dua oxumur, amma sidq ürəklə öz istəklərini izhar edir:

“Ey imam, ey məzarında da istəkli oğluynan yan-yana yatan İmam, sənə sığınmışam. Düzü dünyada, bu gen dünyada, bu işıqlı dünyada, qara günümü iki oğul-iki gözüm işıqlandırıb. Mənə kömək elə, mənə yazığın gəlsin, allah yanında balan eşqinə şəfaətçim ol, elimdən-günümdən ayrılmışam. Balalarım ümidliyəm. Ümid böyük allahdı, gözəl allahdı. Sən məni dərgahından naümid qaytarma. Balalarımın ayırma. Cənazəm “bala çiyində getsin”.¹

Zeynalabdin təhsilini bitirib Kərbəlaya qayıdan kimi atası onu evləndirmək fikrinə düşür. Zeynalabdinin Şamaxıda göbəkkəsməsi ver idi, bu, dayısı Məşədi Səməndərin qızı Telzər idi. Axund İsgəndər qərara alır ki, Zeynalabdinə göndərsin Şamaxıya, o da qızı alıb gətirsin Kərbəlaya. Şirinbəyim də arzu edirdi ki, yad eldə ona bir qulaq yoldaşı olsun.

Lakin bu istək boş tutmur. Vətənə gələn Zeynalabdin görür ki, göbəkkəsməsi Telzər öz istədiyinə qoşulub qaçıb. Əslində bu qaçışı Telzərin anası Soltanbikə təşkil etmişdi. Zeynalabdin bu işə təəssüflənir — çünki o, dayısı qızını görməmişdi və tanımırdı. Digər tərəfdən o, heç evlənməyə hazırlaşmırdı.

Şamaxıya gələrkən yolda tanış olduğu dərviş Baba Sakitin düşüncələri ona güclü təsir edir. Baba Sakit Zeynalabdinin atasının tam əksidir. Dərviş xeyirxahlığı namazdan, elmi isə orucdan üstün tutur. Bu insan gənc Zeynalabdinə həyat dərsi verir.

“Xoş gördük, səyyah!” povesti bir səyyahın həyatından alınsa da həmin dövrdə Azərbaycanın Şamaxı şəhərində baş verən hadisələri,

insanların qayğılarını, bir-birilərinə münasibətlərini, dini görüşlərini, mə'nəvi ehtiyaclarını dolğun əks etdirir. Əsərdə şübhəsiz ən əhəmiyyətli ideya vətənə sədaqət ideyasıdır. Doğrudur, Zeynalabdin də 37 il vətəndən dərbədər olur, dünyanı dolaşır. Lakin anası Şirinbəyim vətənə sədaqətin təcəssümü, daim vətən hissi ilə yaşayan bir azərbaycanlı qadındır.

Yazıçı haqlı olaraq Zeynalabdinin yetişdiyi zəmini, ona verilən tə'lim tərbiyəni, həyatının bir parçasını göstərmək istəmişdir. Bəli, Azərbaycan torpağı Zeynalabdin Şirvani, İbrahimbəy Marağalı, İsmayıl bəy Qutqaşanlı və b. səyahətçi alim yazıçılar yetişdirmişdir. Onlar səyahət etdikləri yerlər haqqında dəyərli əsərlər yazmışlar.

Tarixi povestin bir cəhəti də diqqətəlayiqdir ki, burada Şərq adət-ən'ənələrinə, islama, coğrafiya və tarix haqqında dəyərli biliklər verilir. Tarix bu mə'nada tək-cə mövzu qaynağı deyil, həm də dərin bilik və ibrət məktəbidir. Yazıçı və tənqidçi Mehdi Hüseyn "Yazıçı və tarix" adlı məqaləsində yazırdı: "Hər dövrün öz xüsusiyyəti vardır. Bunu göstərmədikcə, tarixdən yazan sənətkar öz vəzifəsini bitmiş sayə bilməz."²

Professor Vilayət Quliyev Əzizə Cəfərzadənin "Xoş gördük, səyyah" povesti haqqında yazır: "Maraqla oxunan bu povestdə Əzizə Cəfərzadə böyük Azərbaycan alimi, coğrafiyaşünas və tarixçi, ömrünün 37 ilini səyahətlərdə keçirmiş Hacı Zeynalabdin Şirvaninin gənclik illərini təsvir etmişdir. Povestin sücətində ailə, məişət məsələləri, gündəlik yaşayış qayğuları üstün yer tutsa da, yazıçı burada vətəndən uzaqlarda öz qəhrəmanını əhatə edən mühit barəsində, onun dünyagörüşünün formalaşmasına təkan verən amillər haqqında da kifayətləndirici mə'lumat verir. Orta əsrlər məişətinin və ailə həyatının təsvirində etnoqrafik detallardan məharətlə istifadə edən müəllif dini mühitin və

¹ Əzizə Cəfərzadə. Cəlalyyə (Povestlər), B., Gənclik, 1983, səh. 199.

² Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri, Bakı, 1958, səh. 112.

dərviş həyatının təsvirində müvafiq elmi ədəbiyyatdan da səmərəli şəkildə bəhrələnmə bilmişdir.”¹

Yazıcının yaradıcılığının son dövrlərimnin məhsulu olan “Bəla” povestində Şah İsmayıl Xətai nəslindən olan Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti dövründə İranda türk tayfaları arasında gedən ədavətdən, şahın xanımı Xeyrənnisə bəyim — Məhdi-ülyanın (Məhdi-ülya Şah Abbasın anasıdır) İrani tədricən fars-tacik səltənətinə çevirməsindən söhbət gedir. Dörd yüz il bundan qabaq cərəyan edən hadisələrin əks olunduğu povestdə şahzadə Həmzə Mirzənin Əsma ilə sevimsi xətti xüsusi bir məhəbbətlə təsvir olunur. Sünni-şiə ayrılığı bu gənclərin ailə qurmasına imkan vermir. Xüsusilə ölkəni idarə edən Xeyrənnisə bəyim oğlunun məhəbbətinə hər vasitə ilə əngəl törədir. İş o yerə çatır ki, Xeyrənnisə bəyimdən intiqam almaq üçün Həsən Mirzə qətlə yetirilir.

Povest Xeyrənnisə bəyim öldürülməsi ilə bitir. Şah Məhəmməd Xudabəndənin yanına gələn türk tayfa başçıları (yazıçı bu tayfaların 37 olduğunu göstərir və povestdə 37 rəqəmi siyasi məna kəsb edir) ona xanımı Xeyrənnisə bəyim səltənət işlərindən uzaqlaşdırılmasını tövsiyə edirlər. Şah söz versə də, vədinə əməl etmir. Bunun müqabilində qızılbaş əmirləri onun xanımı Məhdi-ülyanı qətlə yetirirlər.

Əzizə Cəfərzadənin son povestinə “Bəla” adını verməsi təsadüfi deyil. Əsərin epiloqunda yazıçı bunu açıqlamışdır. Bu açıqlamada təkcə povestin adı deyil, onun ruhu, qayəsi və ideyası da izah olunmuşdur:

“Dayan! Qapama kitabı, mənim dərddli bacım, dərddli qardaşım. Əli atəyindən uzun, bir parça çörəksiz evə, balalar yanına, külfət yanına gələn atalar, qardaşlar, ərlər, oğullar! Sənə son sözüm qalıb. Bəs bayaqdan bəri oxuduğun bu kitabdan sən və mən nə nəticə çıxardıq? Təriqətbazlara qarşı çıxışlar, qurbanlar olmadımı? Kimlərdi onlar? Axı o vaxtdan bəri bu

¹ Vilayət Quliyev. Nəsrimiz və tariximiz, “Azərbaycan”, 1984, N4, səh. 173-174.

bələlar millətin üzərindən götürülmədi; başının üstündə qara buludlar indi də durur. Çəkilməyəcək də. Həmzə Mirzədən əvvəl onun əmisi II Şah İsmayıl bu BƏLANın badına getdi. Ondan sonra Səfəvi sülaləsinə Səfəvi xanədanına son qoymuş Nadir şah Əfşar kimi qüdrətli hökmdar belə bu təriqət ayrışçılığını aradan qaldıranda qurban getdi.

XIX yüzilliyin möhtəşəm şairi Seyid Əzim Şirvani bu əməlləri məhv etməkçün balalarının aqibətini qurban verdi. Birinin adına Ayişə, birininkini Osman, o birininkini Ömər qoydu. Nifrin qazandı. Özü dünyasının dəyişəndən sonra bu adlar da götürüldü.

... Ayıq ol, oxucum, ayıq ol!

Ən yaxşı diləklərim sənindir, əzizim, canım, məni yaşadan oxucum var ol!”¹

”Bəla” povesti nəşr olunan kimi diqqəti cəlb etmiş və mətbuatda onun haqqında müəyyən fikirlər söylənmişdir. Bunların içərisində yazıçı Məmməd Orucun məqaləsi daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. O yazır:

“Uşaq vaxtlarından Şərq poeziyasına vurğunluğu onun hekayə və povestlərinə şe’riyyət gətirmiş, o, şair ürəkli nasir, nəsr əsərləri yazan şair olmuşdur.”²

“Əzizə xanımı dövlətçilik tariximizin nisbətən erkən çağlarına bu uzaq səyahətə nə aparıb? Dərd... Yazıçını onaltıncı, onyedinci əsrin tarixi şəxsiyyətlərini yaşadığımız günlərin “qəhrəmanları” kimi danışdırmağa nə vadar eləyib? Yenə də dərd... Dərdi də gərək bölüşsən, paylaşasan. Elə Əzizə xanım da “Bəla”sını bu dərdi bölüşə-bölüşə, paylaşa-paylaşa yaradıb.

Məkan həmin məkandı — Azərbaycan. Xalq həmin xalqdı — azərbaycanlılar. Amma üstündən dörd yüz il keçib... Dörd yüz il keçib,

¹ Əzizə Cəfərzadə. Bəla, “Azərbaycan”, 2000, N5, səh. 142.

² Əzizə Əhmədova. Alim-yazıçı, “Azərbaycan qadını”, 1971, N8, səh.11-12.

amma heç nə dəyişməyib.

Hakimiyyətdəki böhran da tanışdı, bu böhranı meydana gətirən səbəblər də.

Bu coğrafi məkanda mövcud olan otuz yeddi tayfanı birləşdirən nədi? Ortaq dil. Əqidə, məfkurə birliyinə can atanlar da var, amma mövcud hakimiyyət bu birlikdən qorxur, mövcud hakimiyyət öz sabahını bu tayfaları, daha doğrusu bu tayfaların başçılarını biri-birinə salıxdırmaqda görür”.¹

Tarixi əsərlərin müasirlərimizin mə'nəvi dünyası üçün əhəmiyyəti həmin tarixi dövrün bütün reallığı, ziddiyyətləri ilə göstərməkdən ibarətdir ki, Ə.Cəfərzadənin povestlərində biz bunun təzahürlərini görürük.

¹ Məmməd Oruc. “Bəla”, “Ədəbiyyat qəzeti”, 19 may 2000

II Fəsil

ROMANLARI

Ə.Cəfərzadənin nəsr yaradıcılığının əhəmiyyətli qismini romanları təşkil edir. Bunlar əksərən tarixi romanlardan, Azərbaycan tarixinin geniş əhatəli bədii lövhələrindən ibarətdir. O, tarixi povestlərlə yanaşı bir qədər iri həcmli əsərlərə də müraciət etmiş, tarixi romanın parlaq nümunələrini yaratmışdır.

Mə'lumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi canr əsasən dramaturgiyada başlanmışdır. Əgər M.F.Axundovun "Aldanmış kəvekib" adlı kiçik povestini nəzərə almasaq, bu canr ilk növbədə Məmməd Səid Ordubadinin tarixi roman yaradıcılığında əsaslı şəkildə vüsət tapmışdır. M.S.Ordubadi hələ 30-40-cı illərdə bu canrın "Döyüşən şəhər", "Gizli Bakı", "Qılınc və qələm", "Dumanlı Təbriz" kimi nümunələrini yaratmışdır.

1960-cı illərdə Azərbaycan tarixi romanı öz yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Azərbaycan müxtəlif dövrlərinə mərhələlərinə həsr olunmuş çoxlu roman yazıldı. Tarixə belə böyük marağın mərkəzində milli gerçəkliyə marağ, özünüdərək hissləri, yaddaşaqaqayıdış duyğuları dururdu.

60-cı illərdə tarixi roman və povestlərlə məhsuldar çıxış edən yazıçılarımızdan biri, bəlkə də birincisi Əzizə Cəfərzadədir. Onun tarixi marağının başlanğıcını qədim əlyazmalara, ədəbi tariximizin nümayəndələrinin irsinə marağdan ayırmaq mümkün deyil. Çünki, yazıçı bir müddət Dövlət Əlyazmaları Fondunda işləmiş, qədim əlyazmalarını tədqiq etmiş, ədəbi irsimizdən yarpaqlar toplamış, yazacağı tarixi əsərlər üçün zəngin material yığmışdır. "Natəvan haqqında hekayələr" məhz bu

qəbilli materialların əsasında qələmə alınmışdı. Yazıçı roman yaradıcılığında da eyni iş üsulundan yeri gəldikcə bəhrələnmişdir.

a) Ədəbi mühit, şəxsiyyət və bədii həqiqət

Yazıçının “Şirvan” trilogiyası onun roman canrı sahəsindəki axtarırlarının ciddi məhsuludur. Bu trilogiyada müəllif söz diyarı olan Şirvanın ədəbi şəxsiyyətlərinin portretlərini yaratmağa cəhd etmiş və bu məqsədinə uğurla nail olmuşdur. Trilogiyanın birinci hissəsində XVIII əsrin görkəmli şairi Nişat Şirvaninin, ikinci hissəsində XIX əsrin görkəmli söz ustası Seyid Əzim Şirvaninin, üçüncü hissədə şair və həkim Abbas Səhhətin bioqrafiyaları əks olunmuşdur. Lakin bu romanlar tək-cə ayrı-ayrı ədəbi simaların deyil, bütövlükdə o dövr Şirvan ictimai-siyasi mühitinin, hakimiyyət uğrunda mübarizənin, ədəbi-mədəni mühitin geniş panoramı ilə səciyyəvidir.

“Şirvan” trilogiyasının ümdə məziyyəti ondan ibarətdir ki, o biri-birini tamamlayan, ədəbi-mədəni keçmişimizin konkret lövhələrini əks etdirən tarixi dövrlər əsasında yazılmışdır. bu tarixi dövrlərin milli baxımdan müxtəlif siyasi təsir dairələrinin (Türkiyə, İran, Rusiya) izlərini də özündə daşması təbiidir. Bu, Azərbaycan tarixi gerçəkliyinin siyasi nüfuz dairələrinə bölünməsinin başlanğıcı idi, ölkənin nəhayət Rusiya ilə İran arasında bölünməsinə şərtləndirmişdi. Yazıçı hətta sonralar əsərlərindən birini “Gülüstan”dan öncə” adlandırmışdı; “Gülüstan” sülhü isə mə'lumdur ki, Rusiya ilə İran arasında Gülüstan kəndində (1813) “sülh” bağlaşması idi.

Professor Xalid Əlimirzəyev yazır: “Şirvan” trilogiyasında XVII əsrin sonlarından ta XX əsrin əvvəllərinə qədər gələn geniş bir dövrdə Şirvanda, xüsusilə onun mərkəzi Şamaxı şəhərində baş verən ziddiyyətli,

mürəkkəb tarixi hadisələr təsvir olunmuşdur. Yaxşı cəhət budur ki, Əzizə xanım yaradıcılıq prosesində təkcə bədii təxəyyülün gücünə arxalanmamış, qələmə aldığı dövrü, şəraiti, tarixi hadisə və faktları ətraflı öyrəndikdən, dərinlən əxz etdikdən sonra işə başlamışdır. Lakin yazıçı tarixi yaxşı öyrənsə də heç vaxt onun əsilli olmamış tarixi faktları, sadəcə sadalamaq şərh etmək yolu ilə getməlidir. O, tarixi həqiqəti, tarixi koloriti qoruyub saxlamaqla yanaşı, hadisə və faktlara həmişə aydın tendensiyalı münasibət bəsləmiş, onlara bu günün ictimai, əxlaqi, estetik tələbləri səviyyəsindən yanaşmağa, müasir məna və məzmun verməyə, dövrün işıqlı ibarətəmiz səhnələrini, milli ləyaqət, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, humanizm, xeyirxahlıq kimi mütərəqqi meyllərini ön plana çəkməyə çalışmışdır.”¹

“Vətənə qayıt” Şirvan trilogiyasının birinci kitabı olub 1973-cü ildə yazılmışdır. bu kitab Nişat Şirvaninin uşaqlıq illərinin təsviri ilə başlayır. Nişat şairin ədəbi təxəllüsüdür. Əsil adı isə Nəcəfdir. Müəllif Nəcəfin misgər şagirdi qoyulmasından, lakin onun təhsilə meyl edərək daim mollaxanaya getmək istəməsini təsirli detallarla qələmə almağa çalışır. Uşağın duyğularını qiymətləndirən misgər Məşədi Haşım müəllim Mirkərim ağa ilə danışaraq işdən kənar vaxtlarda Nəcəfin təhsil alması üçün razılıq alır. Beləliklə, balaca Nəcəfin arzusu həyata keçir. O, nəinki misgərliyi və həkkaklığı öyrənir, həm də yaxşı savad alır, çoxlu kitab oxuyur və hələ gənc ikən şe’rlər yazmağa başlayır. Tezliklə şair Nişat kimi tanınır.

Əsərdə şairin başına gələn məcaralar, həyat və tale çətinliklərinə geniş yer verilir. Xüsusilə, gənc ikən evləndiyi Kəbutərin doğuşundan sonra ölməsi, Maroya bəslədiyi nakam məhəbbət, Şamaxıda baş verən hadisələrdə fəal iştirakı, Səlyana sürgün edilməsi, nəhayət vətənə qayıdışı

¹Xalid Əlimirzəyev. Şair təbiətli nasir, “Azərbaycan qadını”, 1982, N1, səh. 6-7.

bu ədəbi tarixi şəxsiyyətin ömür yolu haqqında bədii təsəvvür yaradır. Müəllif Nişat Şirvaninin gəncliyinə baxmayaraq artıq el arasında sözü keçən, münaqişələri həll etməyi bacaran, münsiflik etmək iqtidarında olan el ağsaqqalı kimi təsvir edir. O, cəsarətli bir insan olaraq yeri gəldikcə çoxunun deyə bilmədiyini deyir, lazım gələndə əlində şişlər düşməyə qarşı vuruşur.

“Vətənə qayıt” romanının ideya mərkəzində iki xəttin — Vətən və məhəbbət motivlərinin durduğunu qətiyyətlə söyləmək mümkündür. Vətənin taleyi şair Nişatı maraqlandıran ən vacib məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, Şükür bəylə Aslan ağa arasında qan davasının yatırılmasında mühüm iş görür. Təsadüfi deyil ki, o, vətənin yadellilərdən təmizlənməsində iştirak edir, haqqpərəst qardaşlığı cəmiyyətinin üzvü kimi Ağsunun İran əsgərlərindən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə iştirak edir. Lakin onun həqiqətpərəstliyi və cəsarəti ona baha başa gəlir. Haqqpərəst qardaşlığı adından öz cəsarətli fikirlərinin birbaşa artıq özünü xan e’lan etmiş Əsgər bəyə dediyi üçün döyülür və Şirvandan qovulur. Şair öz doğma diyarından qovulmasını böyük ağrı ilə yaşayır, neçə illər Salyanda yaşasa da, öz doğulduğu yeri unutmur.

Nəcəf Salyanda guşənişin və qərib olsa da burada da özünə yaxın dostlar tapır, böyük nüfuz və hörmət qazanır. Hətta uzaqda olsa da anasına və övladına əlinə düşəndən göndərir. Eyni zamanda şairliyindən də əl çəkmir, öz gözəl şe’rlərini yazır.

Şairin vətənə bağlılığı və cəsarəti Əsgər bəylə dialoqunda çox aydın şəkildə üzə çıxır. Əsgər bəydən zərrə qədər qorxmadan və çəkinmədən şair düşüncələrini birbaşa onun üzünə deyir. Özü də olduqca sərt və kəskinliklə deyir. Budur şairin Əsgər bəyə dedikləri:

— Doğru danışanın papağının qulağı cırıq olar, bəy!..

Ey Nişat, ox tək sözümdən hər kimə səhm əglənür

Beylədir doğru sözü xatir nişan etmək gərək.

Mənə çox demişdilər vaxtınan, amma fikir verməmişdim. sənı mərd bildilər, sənə qahmar çıxdılar, millət qəhrəmanı kimi qoruya-qoruya qehmer çıxdılar, millət qəhrəmanı kimi qoruya-qoruya uğrunda qan tökdülər, amma namərd çıxdın, haqq üçün vuruşanların qanının torpaqdan hələ izi getməmiş, sən onları tapdadın, mərd əhalini sındırdın, namərd oldun! Mərdlə namərd qardaş olmur, səndən o el qurbanlarına nə qardaş? Sən məqsəd axtarırdın, əlinə keçirdin. İndi də bildiyini eləyirsən. Dünən qabağında gedənlərə arxa çevirirsən. Allah qəzəbindən qorxmasan da, xalqın qəzəbindən qorx! El qəzəbinin başı açılanda, qabağında heç nə duruş gətirə bilməz, dağ seli kimi önünə çıxan xarüxəsi yuyub aparır!..¹

Romanda təkə Nişet Şirvaninin deyil: özünü vətənə həsr etmiş bir çox qəhrəmanların obrazları əks etdirilmişdir. Bu sırada dərvişlik edən, lakin bütün əməlləri vətənin azadlığına yönəlmiş Ələmşah və Qədəmşah qardaşlarının obrazları diqqəti cəlb edir. Şamaxının yadelli işğalçılardan azad edilməsində bu qardaşların böyük rolu olur, dərviş qiyafəsini atıb döyüş paltarını geyinir, düşməne qarşı igidlik göstərirlər. Ələmşah Ağsunun azad edilməsi uğrunda döyüşdə şəhid olur. Qardaşının ölümü Qədəmşahın qəddini əyir.

“Vətənə qayıt” tarixi romanında şairin dostları olan Rəşid, Raci, Ağahüseyn Zülali, Ağaməsih Şirvani, Salyanda tanış və dost olduğu Ağamirzə Səlyaninin obrazlarına qısa da olsa yığcam yer verilmişdir.

Mənfi planda verilmiş obrazlardan Əsgər bəy, Şükürbəy, Molla Qiyasəddinin obrazları diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Əsgər bəyin cizgiləri çox geniş və təsirli verilmişdir. Məkrli bir insan olan, rəyasətə, hakimiyyətə can atan Əsgər bəy xalqa vədlər verərək onları öz ətrafına çəkir, hakimiyyətə yiyələndikdən sonra xalqa vergi qoyur, düşmənçilik

edir, bir sözlə öz həqiqi simasını göstərir. Əsgər bəyin riyakarlığı təkcə Qədəmşah, Nəcəf kimi dostlarına qarşı deyil, bütün vətənsəvər insanlara münasibətdə, “Diri Baba” türbəsində daim görüşdüyü və məsləhət aldığı insanlara xəyanətdə də təzahür edir. Əsgər bəy sonradan bu işlərinə peşman olsa da bu heç də onun günahlarını azaltmır.

Əsərdə Osmanlıların Şamaxı bəylərbəyisi olan Ehsan bəy, Çapar, Hacı Davud və b. gəlmə hakimlərin yaddaqalan surətləri yaradılmışdır. Yadellilərə qarşı nifrət əsərin əsas qayələrindən biri, müəllifin daim diqqət yetirdiyi xüsusiyyətlərdən biridir. Düşmən əlinə düşmüş əsir qızların nisgili romanın bir sıra məqamlarında xatırlanır. Elə Nişatın bibisi Suma, xalası qızı Gülşad da vətəndən qolubağlı aparılmışdı. Bu səhnə şairin uşaqlığının acı epizodlarından biri kimi heç vaxt yaddan çıxmır.

“Vətənə qayıt” romanında məhəbbət xətti güclü və əhatəli verilmişdir. Xüsusən Nəcəfin Maroya bəslədiyi məhəbbət çox təbii və unudulmazdır. Qeyd edək ki, bu məhəbbət qarşılıqlı olmuş və hətta şairin öz yaradıcılığında bir neçə şe’rdə əksini tapmışdır. Maro Nəcəfdən başqa bir kəsə getməyi özünə rəva bilmir, onu sevən Surenin sevgisinə də rədd cavabı verir. Nəhayət bir Multan tacirinin təklifinə, tonqalda diri-diri yandırılmasına razılıq verir. Doğrudur, Ələmşah və dostları onu odlu tonqaldan xilas etsələr də artıq qız öz əvəlki sevgilisini, onun şe’rlərini unutmaq səviyyəsində deyildi. Maronun taleyi sonrakı qeyri-müəyyən təsvir edilsə də, bu əsərin ən güclü və bitkin məhəbbət xəttidir.

Ehsan bəyin baldızı Şəbnəm bəyimin şairə məhəbbəti cavabsız qalan, lakin odlu-alovlu məhəbbət xətlərindən biridir. Vətəni, onun insanlarını sevən, at minən, silah tutan Şəbnəm sadə bir insana, şair Nəcəfə vurulur. Maraqlı burasıdır ki, o heç hisslərini gizlətmir. O, təkcə şair Nişatın şe’rlərinin pərəstişkarı deyil, həm də onun özünün məftunudur. Lakin

¹ Əzizə Cəfərzadə. Vətənə qayıt. Bakı, Gənclik, 1977, səh. 229.

onların arasında uçurum var. O, xançobanı tayfasının başçısı Əsgər bəyin bacısı, bəylərbəyi Ehsan bəyin baldızıdır və özünə bab adama da ərə getmişdir. Nəticədə o, sevmədiyi Şükür bəyə qismət olur.

Şəbnəm bəyim öz qardaşı Əsgər bəyin fərqli olaraq başdan-başa müsbət cizgilərə malikdir. Bu mə'nada o qardaşının tam əksidir. lazım gələndə kişi libası geyib döyüşə də gedir, yoxsul camaata, qaçqınlara kömək də edir. Əsərin sonunda şair Nişatı vətənə qaytarmağa məhz başqası deyil, məhz Şəbnəm bəyim özü gəlir. Şairlə söhbətində o, öz qənaətlərini, vətənlə əlaqədar duyğularını belə bildirir: “hamımız gedəri olsa, bəs balalarımızı kimi oxudacaq? Kim onlara bütün bu olub keçənləri deyəcək, tə'lim eləyəcək ki, heç bir şey, heç birisinin yadından çıxmasın... Şirvana qayıt deyirəm, şirvanlılar bir Əsgər bəydən, bir Qiyasəddin molladan ibarət deyil. Orada sənin yüzlərlə pərəstişkarın, dostun, oxucuların var. Sən deyəni deyənlər var. Hamınız getsəz oğullarınızı kimə tapşırırsınız?.. Ərəbistana gedən ərəbcə, farsistana gedən farsca yazır. Bəs öz dilimiz, öz elmimiz necə olsun? Onu kim yaşadacaq? Onu kimi yaşadacaq, sən kimilərin hamısı dağılıb getsə?..”¹

Şəbnəm bəyim əsərdə qəhrəman qadın obrazlarından biridir. Burada Salyan hakiminin arvadı Qəbulə xanım obrazı da yaradılmışdır. Qəbulə xanım cəngavər bir qadındır, rus mə'murları ilə dalaşır və onları tənbeh etmək istəyir. Dostu Ağamirzə Səlyaninin məsləhəti ilə Nişat Qəbulə xanıma, eləcə də Salyan camaatına müraciət edərək onları kəskin hərəkətlərdən çəkindirir. çünki rus zabitlərinin döyülməsi ağır nəticələr verə bilərdi. “Qəzəb gələndə ağıl gedir” — şairin son sözü bu olur.

“Vətənə qayıt” romanının bölmələrinə müəllif ayrı-ayrı bayatılar şəklində epiqraflar vermişdir. bu epiqraflar yazıçının əsərinin xalq yaradıcılığı örnəklərinə, konkret tematik-ideya istiqamətlərinə yönəldir.

Məsələn, “Beş qız idik” adlı birinci fəsildə vətəndən aparılan qızların dərd-sərini, daxili həyəcanlarını ifadə etmək üçün belə bir epigraf seçilmişdir:

Apardılar gülümü,
Sındırdılar belimi
Gəl çıx dağlar başına,
Deyim dərdi-dilimi.

Sonuncu bölmə, yə'ni “Vətənə qayıt” adlı fəsil belə bir məşhur bayatı ilə başlayır:

Əzizim kətan yaxşı,
Gəyməyə kətan yaxşı
Gəzməyə qərib ölkə
Ölməyə vətən yaxşı.

“Vətənə qayıt” romanı ümidverici, nikbin bir sonluqla bitir. Şair Nişat Şirvani sürgün olunduğu Salyandan doğma Şamaxıya qayıdır. Vətəndən uzaqda olan vətən oğullarının hamısı gec-tez vətənə qayıtmalıdır. Özünün doğulduğu, böyüdüüyü və ərsəyə çatdığı torpağa, sevimli od-ocağına, yurduna qayıtmalıdır. Romandan çıxan əsas nəticə budur. Bütün varlığı, düşüncələri və yaratdığı poetik sənət inciləri ilə doğma yurduna bağlı olan Ağanəcəfin, bir şair olaraq ədəbiyyat tariximizə düşmüş Nişat Şirvaninin vətənə qayıdışı romanda olduqca rəmzi, həm də təbii bir əhəmiyyət daşıyır. Şairlərin vətənə bağlılığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Professor Şamil Qurbanov “Vətənə qayıt” romanını yüksək dəyərləndirərək yazır: “Vətənə qayıt” romanında ümumi xəttə daxil edilən lirik hadisələr əsərin daha oxunaqlı və maraqlı çıxmasına kömək etmişdir. Xüsusən, Nişat—Şəbnəm, Nişat—Maro xətləri Ə.Cəfərzadənin

¹ Əzizə Cəfərzadə. Vətənə qayıt. Bakı, Gənclik, 1977, səh. 273.

bədii təsvir ustalığını, sücət qurma bacarığını göstərən uğurlu məhəbbət dastanlarıdır. Yazıçı tarixi mövzuya müraciət etsə də, hadisələrə bu günün gözü ilə baxır, onlara müasir tələblərdən yanaşır”.¹

Əsərdəki tarixi faktların zənginliyi tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Romanın nəşri ilə bağlı yazdığı eyniadlı məqalədə ədəbiyyatşünas Qurban Bayramov doğru olaraq qeyd edir ki, “XVII—XVIII əsrlərə qayıtmaq, o dövrün ictimai hadisələrini, bunların cəmiyyətə təsiri məsələsini öyrənmək, siyasi ziddiyyətlərin bədii həllini tapmaq yazıçıdan iste’dad və gərgin zəhmət tələb edir. O, əsl tədqiqatçı zəhmətinə qatlaşmış, arxivləri araşdırmış, arxeologiyani, etnoqrafiyani və başqa sahələri öyrənmişdir. Xalqın bədii təfəkkürünə, fəlsəfi-etik təkamülünə yaxından bələdlik də yazıçıya xeyli kömək etmişdir. Məhz buna görədir ki. “Vətənə qayıt” əsəri hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövr haqqında oxucuda bitkin təsəvvür yaradır”.² Lakin tənqidçinin fikrincə, “romanın sücət xətti... tarixi hadisələrə uyğun inkişaf etsə də, bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin adları olduğu kimi saxlanılsa da, müəllifin hadisələrə fəal müdaxiləsi qabarıq nəzərə çarpır. Əsərdə bu iki cəhət daim gözlənilmişdir və biri digərini tamamlamışdır”.¹

Trilogiyanın ikinci hissəsi və ya “Aləmdə səsim var mənim” romanı 70-ci illərin əvvəlində yazılmışdır. Bu əsər XIX əsr Şamaxı mühitini qeyri-adi lövhələrlə canlandırır. Romanda Şamaxının tarixi, iqtisadi və mədəni həyatı təbii və inandırıcı boyalarla verilir. Biz burada müxtəlif zümrələrdən olan insanları — tacirləri, din xadimlərini, sənət adamlarını və başqalarını görürük.

Tarixi prizmadan götürüldükdə əsərdə çox zəngin material vardır. Burada XIX əsrdə Şamaxıda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, ədəbi və

¹ Şamil Qurbanov. Müasirlik mövqeyindən “Ədəbiyyat və incəsənət”, 18 mart 1978.

² Qurban Bayramov. “Vətənə qayıt”. Bakı, 1 mart 1978.

mədəni həyatın ən mühüm olayları, şəhəri xaraba qoyan zəlzələlər, insanların düşüncəsi və davranışları, adət və ənənələr doğru-dürüst və dolğunluqla əks etdirilmişdir. Yazıçı bütün məqamlarda tarixilik və bədiilik prinsipinin vəhdətindən çıxış etmişdir.

“Aləmdə səsim var mənim” romanında maarifçi qüvvələr ilə mühafizəkar, ətalət və geriliyi təmsil edən qüvvələr arasında mübarizə çox dramatik şəkildə verilir. Mütərəqqi insanların öz şəhərində məktəb açmaq, öz xalqının övladlarına bilik və savad öyrətmək təşəbbüsləri mürtəcə şəxslərin sərt və amansız müqaviməti ilə rastlaşır. Gənclərin öz sevdini almaq və ya öz sevdinə getmək təşəbbüsləri bəzi ata-anaların ailədə hökmranlıq səyləri ilə qarşılaşır və faciələrə səbəb olur. Sənətin bir sıra növləri olan şe'r, rəqs, musiqi heç də hamı tərəfindən təqdir olunmur, əksinə tə'qib və təhdidlərə mə'ruz qalır.

Romanın adı (“Aləmdə səsim var mənim”) görkəmli şair Seyid Əzim Şirvaninin şe'rindən götürülmüş bir misradır, daha doğrusu misranın bir parçasıdır.

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim.

Qeyd edək ki, müəllif romanın adını “Məhəbbət günahdırımı?” şəklində düşünmüş lap nəşr ərəfəsində bu addan imtina etmişdir.

Əsərin mərkəzində görkəmli şairin həyatı, ədəbi taleyi, onun Şamaxı gerçəkliyi ilə əlaqələri durur. Müəllif də hadisələrə çox vaxt Seyid Əzimin gözü ilə nəzər salır, onun şe'rlərindən, yerli yerində misal gətirməklə şairin həyata və müasirlərinə münasibətini konkret ədəbi faktlarla açıqlayır.

Seyid Əzim Şirvani romanda üç görünüşdə bizim diqqətimizi cəlb edir: şair kimi, müəllim kimi, şəxsiyyət kimi. Şair olaraq onun böyük iste'dadı öz müasirlərinə də bəlli olmuş və onlar bu şe'r ustasını yüksək

¹Qurban Bayramov. “Vətənə qayıt”. Bakı, 1 mart 1978.

qiymətləndirmişlər. O, Şamaxıda ilk dəfə olaraq “Beytüssəfa” adlı ədəbi məclis açmış, bu məclis vasitəsilə Şamaxı ədəbi mühitini klassik nümunələr və çağdaş ədəbi yeniliklərlə tanış etmişdir. qeyd olunmalıdır ki, şair onu düşündürən və maraqlandıran suallara məhz poeziyanın köməyi ilə cavab axtarırdı.

S.Ə.Şirvaninin qələmə aldığı həcvlər də bu tələbatdan doğmuşdu. O, vəziyyətindən sui-istifadə edərək xalqı soyan ruhaniləri və başqa tüfeyli zümrələri tənqid edərkən məhz bu mövqedən çıxış edirdi. Şair hər bir ədalətsizliyə qarşı barışmaz idi. Romanda bunun təzahürünü bir çox məqamda görürük. Məsələn, Qarabağ şairlərindən Abdulla bəy Asif hamının sevimlisi və xeyirxahı, Xurşudbanu Natəvana həcv yazarkən, bu Seyid Əzimi olduqca hiddətləndirir və şair ona layiqli cavab yazır. Sonra da bu şe’ri “Beytüs-Səfa”da oxuyur.

“Aləmdə səsim var mənim” romanında Seyid Əzimin bir müəllim olaraq cizgilərinə xüsusi yer verilmişdir. Onun böyük çətinliklərlə, toplanmış ianələr hesabına Şamaxıda məktəb açması, buraya müəllim və şagirdləri cəlb etməsi romanda yeri gəldikcə qabarıq verilmişdir. Xüsusilə Şamaxıda zəlzələ zamanı məktəb binasının uçması və ən hazırlıqlı və qabiliyyətli şagirdlərdən sayılan on yaşlı Salahın bu məqamda həlak olması romanın ən tə’sirli epizodlarından biridir. Şair öz sevimli şagirdinin cənazəsi başında göz yaşı tökür və bu hadisə onun tə’lim-tərbiyə işinə böyük inamını ifadə edir.

Azərbaycan tarixi gerçəkliyində dünyəvi məktəblərin açılması böyük çətinliklərlə rastlaşmışdır. Bu işə başlayan insanlar çox böyük mübarizələrdən keçməli olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, Güllübəyimin qızlar üçün Şamaxıda açdığı məktəb də nadanların qəzəbinə tuş olur və tezliklə bağlanır. Əsərdə Güllübəyimin taleyi də ilk maarifpərvər qadınlarımızdan birinin taleyi olaraq müsibətli və ibarətəmizdir. Güllübəyim vətəndən

qaçmaqla yaxasını cahillərin əlindən qurtarır.

Tarixi romanda Seyid Əzim həm də güclü şəxsiyyət, sevən, gözəlliyə qiymət qoyan, həyatdan və təbiətdən zövq alan bir insan kimi təsvir olunmuşdur. Seyid Əzim məktəb naminə içkidən imtina edir, zavallı və aciz insanlara yardım göstərir, xalqın xeyir-şərində fəal iştirak edir. Buna görə də onu çox sevir, qulluğunda durur, məhəbbət və hörmət göstərirlər. O, mükəmməl dini təhsil alsa da insanları, soydaşlarını daha çox elmə və tərəqqiyə çağırır. Hətta Ağaseyidəli Ağə kimi məşhur din xadimi ilə görüşündə də düşündüyünü deməkdən, həqiqəti təbliğ etməkdən çəkinmir.

Ə.Cəfərzadənin Seyid Əzimi xeyirxah bir insandır. O, Şamaxıda aclıq olan ili evində heç nə olmasa da qapıya gələnləri də əliboş qaytarmır. Şair böyük məhəbbətlə sevdiyi rəqqasə Sonanın ecazkar rəqsinə vurğun olduğu kimi özünə də vurğundur. Qızın Şamaxıdan çıxıb getməsi, uzaq bir kənddə qulluqçu düzəlməsi üçün şərait yaradır. Ən çətin anlarda ona evində yer verir. Seyid Əzim zəlzələ vaxtı qonşu Hacı Nurullahın gəlini Sarabəyimi ölümdən qurtarır, evi tikilənədək evində saxlayır. bununla belə əsərdə Seyid Əzim öz ailəsini, xüsusilə anası Minasoltanı, arvadı Ceyranı, övladlarını dərin məhəbbətlə sevən bir atadır. O, öləndə də şəərəflə, üzüağlıqla, vətəninə və insanlara böyük məhəbbət hissi ilə ölür.

Romanda bir çox tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yaradılmışdır. Misal olaraq, Şamaxıda öz evində musiqi və rəqs məclisləri təşkil edən, xeyriyyəçi və ziyalı Mahmud ağə, onun rəqs məclislərinin bəzəyi Sona, şairin yaxın dostları Tərən, Qara Məhəmməd, Mollağa Bixud və b. özünə məxsus cizgilərlə təsvir edilmişdir.

Rəqqasə Sonanın həyatı və faciəli taleyi bütün əsər boyu izlənilir. Öz doğma sənətindən və diyarından didərgin salınan Sona öz sevdiyi Tərlana yetişə bilmir, uzaq bir kənddə bir bəyə qulluqçuluq edir. O, ərə gedirsə də,

əri vaxtsız həlak olur, körpə qızı ilə yad evi tərk edərək yenə də Şamaxıya qayıdır. Başına gələn hadisələr və onun vaxtsız ölümü, sevgilisi Tərmanın isə baş götürüb vətəndən getməsi romanın tə'sirli epizodlarındanıdır.

“Aləmdə səsim var mənim” romanında nakam məhəbbət xətti çox geniş işlənmişdir. Təkcə Sona öz Tərnanına deyil, Qara Məhəmməd də öz Qəmzəsinə yetişmir. Şair Qara Məhəmməd öz qardaşı İsmayıl tərəfindən öldürülür, sevgilisi Qəmzə isə başqasına qismət olmamaq üçün öz canına qəsd edir.

Əsərdə Cin Cavad,, Şirin Abdulla, Sərçə Bağı, Məşədi Qulam və b. müsbət obrazlar silsiləsi müqabilində Hacı Əsəd, Məşədi Alış, Molla Qurbanqulu, Narınc və s. mənfi tiplər silsiləsi təsvir edilmiş, konkret tipik əlamətlər və cizgilər tapılmışdır.

Xalq şairi Rəsul Rzanın fikrincə, əsərin bəyənilmiş cəhətlərindən biri bəlkə də ən dəyərlisi, müəllifin qələmə aldığı dövrə, onun insanlarına, xalqın məişətinə, adətlərinə yaxından, yaxşı bələd olmasıdır. Biz bu əsərdən xalqın keçmişinə aid yalnız baş vermiş hadisələr, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən inandırıcı səhifələr deyil, həm də bir sıra etnoqrafik detallar, adətlərin necəliyi, neçinliyi, mühitin havası haqqında maraqlı mə'lumat alırıq. Kitabı vərəqlədikcə, bir zamanlar gördüyümüz məişət, adət mənzərələri, insan xarakterləri, faktlar düzümü illərin uzaqlarından, xatirələr toranından aşkarlanan fotosəkillər kimi yavaş-yavaş gözlərimizdə görümlüləşir.¹

Müəllifin özünəməxsus tərzdə ümumiləşdirdiyi bu mülahizələr romanın yalnız Seyid Əzim Şirvani haqqında deyil, XIX yüzil Azərbaycan tarixi haqqında yazılmış yüksək səviyyəli bədii nəsr nümunəsi olduğunu təsbit edir.

Akademik Məmməd Arif yazır: “Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsim

var mənim” romanı maraqla oxunur. Dövrün havasını, keçmiş Şamaxını onun bir sıra səciyyəvi, etnoqrafik xüsusiyyət və cizgilərini əks etdirən təsvirlər qənaətbəxşdir. Hacı Seyid Əzimin tərcümeyi-halına aid faktlar da maraqlı verilmişdir. Bununda belə, romanı oxuyub qurtardıqdan sonra bizə elə gəlir ki, böyük şair haqqında bilib-əşitdiklərimizə az şey əlavə olunur, maarifpərvər şairin bədii surəti bütün əzəməti ilə romanın səhifələrindən canlanmır, bizi irəli çağırır”.² xatırladaq ki, bu və ya bu səpkili iradlar digər tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən də deyilmişdir. Həqiqətən də romanda Seyid Əzim “bütün əzəməti ilə canlanmır”. çünki yazıçı yalnız Seyid Əzimi deyil, onun yaşadığı dövrü, epoxanı canlandırır.

Tənqidçi Qulu Xəlilovun fikrincə, Seyid Əzimin Şirvandan Kərbəlaya, Nəcəfə səfəri yadda qalan bədii lövhələrlə təsvir edilməmişdir. Şairin baxışlarının formalaşmasından, ictimai ədalətsizliyə qarşı coşan qəzəbinin daha geniş açılmasında həmin təsvirlər əhəmiyyətli yerlərdən birini tuta bilərdi. Müəllif bu boşluğu doldurmaq üçün lövhələr cızmağa o qədər də fikir verməyib. “İl keçdi ay dolandı, onu yenə yollar qaytarıb gətirdi” — yazmaqla bu barədəki düşüncələrini tamamlamağa çalışmışdır.³ Qeyd edək ki, müəllif iradında haqlıdır. Əlbəttə, böyük şairin həyatının həmin dövrünün daha canlı təsvirinə ehtiyac duyulmaqdadır. Lakin unutmamalıyıq ki, söhbət hər hansı bədii əsərdən deyil, tarixi romandan gedir və burada professor Qulu Xəlilovun göstərdiyi kimi “boşluğu doldurmaq üçün lövhələr cızmaqla” nə isə yaratmaq qeyri-mümkündür. Çünki tarixi əsərlər (xüsusilə mərkəzində tarixi şəxsiyyət dayanan tarixi mövzulu əsərlər) yalnız tarixi faktlara və mənbələrə

¹ Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət, “Azərbaycan”, 1977, N 12.

² Məmməd Arif. Müasirlik, novatorluq, kamillik. “Azərbaycan kommunisti”, 1974, N 12, səh. 84.

³ Qulu Xəlilov. Yeni tarixi roman. “Kommunist”, 25 yanvar 1973.

isnadən yazılır. Əzizə Cəfərzadə isə təbii olaraq həmin dövrü əks etdirən fakt və sənədlərə malik olmadığından hadisələri yığcam təsvir etmişdir.

Ədəbiyyatşünas İfrat Əliyeva “Aləmdə səsim var mənəm” romanını belə səciyyələndirir: “Aləmdə səsim var mənəm” əsəri yaxın keçmişimizdən, kədərli, ümidli dünyanın maraqlı bir aləmini gözümlər qarşısında canlandırır. Romanda işıqla-qaranlığın, yeniliklə köhnəliyin ölüm-dirim mübarizəsi təsvir olunmuşdur. Müəllif romanda inkişaf yollarında xalqın ayağına buxov olan adət və ənənələri, çətin maneələri qırıb irəliyə, tərəqqiyə, yüksəlişə yol açmaqda qurban gedən vətən oğullarının vətən qızlarının şücaətindən, qəhrəmanlığından böyük məhəbbətlə danışmaq, yaxın keçmişimizin mənzərəsini oxucunun gözü qarşısında canlandırır. Bu aləmin ah-amanlı qəzəbli, inamlı səsləri roman səhifələrində bu günlərə gəlib çatır. Bu səslər içində ölərilikdən uzaq bir sənətkarın səsi var. Onun inam və ümidi romanın məzmununda, ayrı-ayrı epizodlarında yaranmış bədii vəhdətdədir”.¹

“Yad et mənə” Şirvan trilogiyasının üçüncü və sonuncu kitabı olmaqla XX əsrin əvvəlində baş verən hadisələrdən söz açır. Vaxtilə atasından üz çevirib gedən Tərhan Ağa vətənə qayıdır. Sonanın yeganə nişanəsi Qaratel və onun əri Məcid də onunladır. Tərhan burada ev alır və qızlığına və kürəkəninə məktəb açaraq millət övladlarına dərs deməyi tövsiyə edir. Doğma torpaqda allahın rəhmətinə qovuşur.

Bu romanda Abbas Səhətin simasında konkret bir şəxsin üstün əks olunduğunu irəli sürmək mümkündür. Məsələn bundadır ki, burada üç dostun — Abbas Səhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Ağəli Nəschin portret cizgiləri işlənmişdir. Birincinin xeyirxahlığı, ikincinin cəsurluğu, üçüncünün təvazökarlığı konkret cizgilərlə verilir. Məsələn, heç yaxın

¹ İfrat Əliyeva. Səsin sorağı ilə. “Filoloci araşdırmalar”, XI kitab, Bakı, Şirvanəşr, 2000, səh. 17.

dostları da bilmir ki, Ağəli Nəşə gözəl şe'rlər yazır. Onlar bunu Cavadın ağzından eşidəndə mat qalırlar. Mə'lum olur ki, Seyid Əzim Şirvani üçün maddeyi tarixi də Nəşə yazıbmiş.

“Yad et məni” əsərində əsrin əvvəlində baş verən hadisələr, xüsusilə 1902-ci il Şamaxı zəlzələsi tə'sirli vasitələrlə qələmə alınmışdır. Dostlar təbii fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Abbas Səhhət özünün həkimlik sənətindən istifadə edərək onlarca yaralını sağaldır, gecə-gündüz onlara qulluq edir. Ümumən fədakarlıq hissi romanda çox qüvvətli leytmotivdir.

Bütövlükdə romanda Abbas Səhhətin taleyi kifayət qədər təbii və tutarlı bədii vasitələrlə əks etdirilmişdir. Onun gözəl şair, həkim, tərcüməçi, vətəndaş kimi cizgiləri də qabarıqdır. Yatałaqdan yatan çoxlu xəstəni müalicə edən Səhhət özü də bu xəstəlikdən vəfat edir. Sabirin və Səhhətin ölümü əsərdə ağır itki, xalq matəmi kimi təsvir olunmuşdur.

Romanda yeri gəldikcə Şirvan tarixinin nümayəndələri də xatırlanır. Mahmud ağa, Seyid Əzim Şirvani Səhhətin, Sabirin yaddaşları vasitəsilə oxucuya təqdim olunur. Trilogiyanın əvvəlki kitabından bizə mə'lum olan Cin Cavad, Seyid Əzimin anası Minasoltan obrazları bu əsərdə də vardır. Romanda Səhhətin dostu inqilabçı, eyni zamanda ticarət işləri ilə məşğul Əhməd Qarazadə obrazının təsvirinə müəllif çox yer ayırmışdır. Doğrudur, onun inqilabi işinin nədən ibarət olduğu əsərdə aydın olmur, bununla belə o, ziyalı və mütərəqqi bir gənc kimi qələmə alınmışdır.

Əsərdə hadisələr əsasən Şamaxıda cərəyan etsə də burada Məşhəd, Bakı, Gəncə, Stavropol və s. şəhərlərlə bağlı məqalələr də var. Xüsusilə, A.Səhhətin səyahətləri, onun müalicəyə getməsi, görüşləri, yazdıqları əsərlər, ailəsi və s. məsələlərlə bağlı çoxlu səhnələr romanı daha da maraqlı edir. Kitabda yaradıcı ziyalılardan Məhəmməd Hədinin, Əlicabbar Orucəliyevin, Hacı İsmayıl Veysovun və başqalarının yığcam

surətləri yaradılmışdır. Şamaxı mədəni mühiti, xüsusilə Vayıd qızı, Mirzə Məhəmməd Həsən kimi xanəndələrin insani cizgilərlə, təəssübkeşlik hissi ilə aşılındığını görürük. Məsələn, Vayıd qızı soyğunçuların təhdid və hədələrinə baxmayaraq məclislərdə Sabirin qızlarını məsxərəyə qoymaq təklifini rədd edir, beləliklə ləyaqət hissini unutmur.

“Şirvan” trilogiyası böyük bir tarixi, mədəni və ədəbi dövrü əhatə etmək, bədii idrakdan keçirmək xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Xalq həyatını, onun adət və ənənələrinin və məişətini dərinlən bilən Əzizə xanım bu trilogiyanın yazılması ilə böyük ədəbi nailiyyətlər əldə etmişdir.

Təəssüf ki, ədəbi tənqid bu trilogiyanı, eləcə də bir çox digər əsərləri layiqincə qiymətləndirə bilməmişdir. Tənqidçi A.Hüseynov hələ 1981-ci ildə qələmə aldığı bir məqalədə trilogiya haqqında belə yazmışdı: “İstər-istəməz düşünürsən: axı bütöv bir trilogiya (“Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”) yaranıb, yeni romanı da (“Bakı 1501”) bura əlavə etsək, xeyli əsər eləyir, ancaq bütün bu romanların cəm halda ədəbiyyatımızda xüsusi mövqeyini, ağır çəkisini duyuruqmu? Yəqin ki, bunu iqrar etmək çətin olardı.”¹

Trilogiyada Şirvan kimi böyük bir regionun, ədəbiyyat və mədəniyyəti ilə seçilən, tariximizə Xaqanilər, Fətəvilər, Seyid Əzim Şirvanilər, Məhəmməd Hadilər, Sabirlər bəxş edən qüdrətli bir diyarın yeri və əhəmiyyəti aydın görünməkdədir. Təkcə xalqın adət-ənənələrinin bədii təsdiqi bizə imkan verir ki, bu trilogiyanı son əlli ilin ən vətənpərvər, milli və tarixi ruhu ilə seçilən epik nümunələrindən biri adlandıraraq.

Azərbaycanın böyük satirik şairi M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığı yazıçı Ə.Cəfərzadəni o qədər ruhlandırmışdır ki, o, Sabir haqqında ayrıca

¹ Akif Hüseynov. Sənət me'yarı. Bakı, Yazıçı, 1986, səh. 204.

roman yazmışdır.¹ Təbii ki, bu əsəri bədii tərcümeyi-hal da adlandırmaq mümkündür. “Yad et məni” əsərindən fərqli olaraq bu roman çoxplanlı deyil, təkplanlıdır və şairin həyat və mübarizəsini önə çəkir.

On beş yığcam fəsildən ibarət olan “Sabir” romanında müəllif diqqəti şairin həyat və fəaliyyətinə yönəlmiş, onun xüsusilə İranda keçirdiyi vaxtalara xüsusi səhifələr həsr etmişdir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, müəllif burada şairin təmasda olduğu adamların bədii cizgilərini ötəri də olsa, canlandırma bilmişdir.

Romanın ilk səhifələrindən yazıçı Sabirin obrazını təkamül prosesində təqdim etməyə çalışır. Xüsusilə, məktəb illərində, gəncliyində keçirdiyi mə'nəvi sarsıntıları, daxili həyəcan və təlaşları əks etdirməyə nail olur. O, Sabirin iki yol ayrıcında qaldığına diqqəti yönəldir; həyat yolunu hələ müəyyənləşdirməmiş gəncin dini şə'rlər yazıb valideynlərinin istəyini tə'min etməsini doğrudur, yoxsa müəllimi Seyid Əzimin göstərdiyi yolla getməsini?

Əzizə Cəfərzadə “Sabir” romanında yazır: “Sabirin şəxsi həyatında, tərcümeyi-halında kəskin faciələr, ziddiyyətlər, məhəbbət məcəraları və dramatik hadisələr axtarmaq nəhaq olardı. Onsuz da onun bütün həyat və yaradıcılığı cəmiyyətlə qarşı-qarşıya durmuş, ictimai-siyasi ziddiyyətlərlə qarşılaşmış, mövcud ictimai quruluşa qarşı sinə gərmiş, öütün islam dünyasına islami anlayışlara, islam mübəlliglərinə meydan oxuyan, bəy, xan, tacir, baqqal, molla, şah, çar, kral tanımayan, cüssədə zərif, ruhca olduqca böyük, azman bir insanın həyat və yaradıcılığıdır”.¹

Müəllifin bu müdaxiləsinə baxmayaraq “Sabir” romanı kifayət qədər bədii və dinamik bir əsərdir. Yazıçı hər bölməyə şairin şə'rlərindən çıxarılmış başlıqlar qoymuşdur. Məsələn, ilk bölmə “Tutdum orucu

¹ Əsər 1989-cu ildə Azərnəşr tərəfindən “Məşələ dönmüş ömür” seriyasından çap edilmişdir.

irəmazanda”, sonuncu isə “Ölməyimlə sevinməsin əğyar” adlanır.

Sabirin son anlarında dostu Səhhət onun yanında təsvir olunur. Səhhətin düşüncələri böyük və qüdrətli şairin nakam həyatına sanki yekun vurur. “Adam var evdən gedər, adam var eldən gedər”. O dünyadan, bütün dünyamızdan gedir. Bir evin oğlu, əri, atası idi. Bir millətin qəm çəkəni, bir xalqın canverəni, deyən dili, görəni gözü, sevən qəlbi idi. Təkcə evdən, təkcə eldən getmir, bütün aclar, bütün fəqərə, bütün istibdad pəncəsində inləyən, əzilənlərin ömründən gedir. Dünyanın əcaib dövründə gəlmişdi dünyaya. Dünyadan gedir Sabir!”²

1983-86-cı illərdə qələmə alınmış “Sabir” romanı şairin həyatına gur işıq tutan bir əsərdir. Əsərdə şairin ailəsi, anası, arvadı, qızı və başqaları ilə bağlı məsələlərə də toxunulmuşdur. Mə'lumdur ki, Sabir haqqında xeyli elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır: Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Məmmədov və b. Mehdi Hüseynin “Komissar” povestində isə şairin epizodik obrazı yaradılmışdır. Bundan əlavə, görkəmli Azərbaycan nasiri Mir Cəlalin “Yolumuz həyanadır” romanında, yazıçı, dramaturq və publisist Haşım bəy Vəzirovun “Sabir” pyesində və s. əsərlərdə Sabirin həyat yoluna üz tutulmuşdur. Lakin Əzizə Cəfərzadənin “Sabir”i bu baxımdan olduqca yeni oricinal və təkrarsız bir əsərdir.

Ümumiyyətlə, bu əsərin “Şirvan” trilogiyasının mövzu və məzmun baxımından tamamlandığını qeyd etmək olar. Çünki, Sabir də Nişat Şirvani, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlərin mə'nəvi varisi idi. Üstəlik o, Seyid Əzimin ən istəkli şagirdlərindən biri olmuşdu. Seyid Əzimin öz şəxsi “Xəmsə”sini ona hədiyyə etməsi bu e'tibar və inamın ən yaxşı nümunəsidir.

¹ Əzizə Cəfərzadə. Sabir. Bakı, Azər nəşr, 1989, səh. 69.

² Əzizə Cəfərzadə. Sabir. Bakı, Azər nəşr, 1989, səh. 218.

Ədəbiyyatşünas Lalə Əlizadənin “Sabir” romanı ilə bağlı müşahidələri maraq doğurur. müəllif əsərə həsr elədiyi “Sabirlə görüş” adlı resenziyada yazır:

“Burada bir cəhəti xüsusilə qeyd etməyi vacib bilirəm ki, kitabdakı hadisələr bütövlükdə şairin öz poetik fikirləri üzərində köklənib. Yə’ni Sabir haqqında danışılanları elə bil onun özü deyil, daha doğrusu, sanki onun poeziyasını publisistik mətnə çevirir. Yaxud Sabirin şe’rləri elə bil burada onun özü haqqında hekayət danışır”.¹

Müəllif daha sonra fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, “Əzizə Cəfərzadənin sənət ustalığı... bundadır ki, o, əsərdə sabit tematikasını Sabir taleyinin aynasına çevirə bilmişdir.”²

Qeyd edək ki, yazıçı romanda yalnız Sabiri deyil, onun mənsub olduğu ədəbi mühiti, bütövlükdə ziyalılarımızın ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır.

b) Müəllif niyyəti, tarixilik və müasirlik

Yetmişinci illərin sonu, səksəninci illərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman canrı özünün inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq bu dövrdə yazılan tarixi romanlarda Azərbaycan xalqının dövlətçilik uğrunda apardığı mübarizələrə daha çox diqqət yetirilir.

Bu mə’nada həmin illərdə bir-birinin ardınca Şah İsmayıl Xətəinin həyat və mübarizələrindən bəhs edən üç romanın ortaya çıxması təsadüf kimi qiymətləndirilməməlidir. Şah İsmayıl şəxsiyyətinə Əzizə Cəfərzadənin “Bakı — 1501” romanı ilə başlayan bu qayıdış daha sonra

¹ Lalə Əlizadə. Sabirlə görüş. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 28 iyul 2000.

² Yenə orada.

Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanı, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” roman-dialogiyası ilə tamamlanır.

Şübhəsiz ki, Şah İsmayıl qayıdış zərurəti, hər şeydən əvvəl, keçmiş sovet imperiyasında mülayim ab-havanın yaranması, imperiyanın ayrı-ayrı bölgələrində olduğu kimi Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkatının ilkin mübarizəsinin başlanması ilə bağlı idi. Milli-azadlıq mübarizəsi isə bir çox hallarda keçmişə qayıdış, tarixə söykənmə və ondan bəhrələnmə ilə müşayiət olunur ki, bu məqamda ədəbiyyatın böyük missiya daşdığı danılmazdır.

Şah İsmayıl həsr olunmuş bu romanları biri-birinə bağlayan və fərqləndirən cəhətlər vardır. Şübhəsiz ki, hər üç romanda ilk növbədə Xətəinin Azərbaycan dövlətçiliyi, parçalanmış torpaqlarımızın birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsi əsas yer tutur. lakin Əlisa Nicat “Qızılbaşlar” romanında daha çox diqqəti Çaldıran döyüşünə yönəldir, şah İsmayıl Səlim Səlim arasında gedən müharibənin timsalında iki türk xalqını parçalanmaya aparan münaqişənin fəlsəfəsini açır. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında isə Şah İsmayılın ömür və mübarizə yolu xronoloji ardıcılıqla izlənilir. O daha çox tarixi faktlara və sənədlərə istinadən Şah İsmayıl dövrünün və Səfəvi xanədanı tarixinin epik mənzərəsini çanlandırmağa çalışır.

Şah İsmayıl şəxsiyyətinə Əlisa Nicat və Fərman Kərimzadədən daha erkən müraciət edən Əzizə Cəfərzadənin “Bakı — 1501” romanında isə əsas e'tibarilə böyük Azərbaycan hökmdarının Bakıya yürüşü təsvir olunmuşdur. Lakin romandakı tarixi hadisələr yalnız bununla məhdudlaşmır.

Burada Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlişi, Şirvanı alması, digər uğurları, Osmanlı hökmdarı Səlimlə münasibətləri, şe'r yaradıcılığı, sənətkarlara münasibəti və b. cəhətlər diqqət mərkəzinə

gətirilir.

Roman üç hissədən ibarətdir. “Bakı — 1501” adlı birinci hissədə Şah İsmayılın Bakını, eləcə də bütün Şirvanı alması təsvir olunur. Yazıçı silinməz boyalarla göstərir ki, Bakıya hücum məqsədilə gələnlərin əsas məqsədi nə vaxtsa burada öldürülmüş Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər in intiqamını almaqdır. Bakı düşməyə yalnız yeddi günlük mühasirədən, qanlı döyüşlərdən sonra təslim olur. Qalanın müdafiəsinə isə Şirvanşahın gəlini Sultanım xanım rəhbərlik edir.

Yazıçı Bakının qala divarları qarşısında on beş yaşlı Şah İsmayılı və Sultanım xanımı şəxsi döyüşdə görüşdürür. Gənc şah sultanım xanımın simasında həqiqi bir rəqibə, qəhrəman bir igidə rast gəldiyini dərk edir. Hətta onu məğlub edən Sultanım onun cavanlığını görərk ona rəhm edir, öldürmür. Bakı məğlub olsa da bu yerlərin insanların şücaəti İsmayılı heyrləndirir: Sultanım şəhərin alındığını görərk özünü qala divarından atır, Suraxanı atəşgahında isə qoca ziyarətçi özünü alovun içərisinə tullayır. Şirvanşah Fərrux Yasar isə döyüşdə öldürüldüyündən bakılıların qəhrəmancasına mübarizəsi məğlubiyyətlə qurtarır və Şah İsmayıl Bakını zəbt edir.

Romanın “Qanlı-qadalı dünya” adlanan ikinci hissəsində Şah İsmayılın Şirvan torpağına təkrar gəlişi təsvir olunur. Bu zaman artıq o, çoxlu ölkələr fəth etmiş, qüdrətli hökmdar kimi tanınmışdır. Burada hökmdarın şe’rə və sənətə məhəbbəti və bu məsələdə onun gənc arvadı Taclı xanımın laqeyd olmaması, saray həyatı, digər hadisələr əksini tapır. Əsərdə Ələvi dərvişləri və onların görüşləri bədii tədqiq predmetinə çevrilir, Şah İsmayıl və ümumən qızılbaş hərəkatının ideya qaynaqları olaraq əsaslandırılır.

Şirvandan əsir kimi gətirilmiş Aytəkin sarayda öz rəqsləri ilə nüfuz qazanması və dərvişlərlə əlaqəsi, şahı öldürməyə cəhd etməsi, sonra

saraydan qaçması əsərin maraqlı epizodlarından. Sonra məlum olur ki, Aytəkin də Dərviş İbrahimlə birgə Çaldıran döyüşündə iştirak edibləmiş.

“Hökmdarın şair qəlbi” adlı üçüncü hissədə Şah İsmayıl Xətai haqqında təsəvvürlərə diqqət çəkilir. Xüsusilə Sultan Səlimin öz rəqibinə münasibəti və Şah İsmayılın mə'nəvi-əxlaqi cizgiləri bədii təhlil mövzudur. Şahın şe'rə-sənətə münasibəti onun Məliküşüəra ilə və Abdal Qasımla söhbətlərində daha geniş açılır.

“Epiloq” — əsərdə Şah İsmayılın son monoloqudur. Burada o, Çaldırandakı səhvlərini “e'tiraf” edir. Şah İsmayılın dilindən belə bir fikir söylənilir: “Sizə üç əmanət qoyulub, ərən babalar: dilimiz, qeyrətimiz, Vətənimiz — can sizin, can onlar əmanəti”.¹

Dil, qeyrət, Vətən... Yazıcının Şah İsmayıl obrazının əsas xüsusiyyətləri kimi mənalandırdığı bu üç anlayış mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Bakı — 1501” əsəri də ədəbi tənqiddə geniş mübahisələr doğurmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1983-cü ildə tarixi romanların müzakirəsi zamanı bu romana da iradlar tutulmuş və bu iradlar əsasən əsərin üslubu və Şah İsmayılın şəxsiyyəti ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, tarixçi və yazıçı Mahmud İsmayılov müəllifi Şah İsmayılı “intiqaçı din mücahidi” kimi verməsinə e'tiraz etmişdi.

Tənqidçi Akif Hüseynov da “Bakı — 1501” romanını obrazlı təhlil etmiş, onun müsbət cəhətlərini və qüsurlarını göstərmişdir. Şah İsmayılın obrazı tənqidçini tam təmin etməsə də o, əsər haqqında ümumən müsbət fikirdədir. A.Hüseynov Ə.Cəfərzadənin bu əsərdə əsasən düzgün mövqə tutduğuna diqqəti çəkərək yazır: “O, Şah İsmayılın mürəkkəb xarakterini canlandırarkən nəinki bitərəflikdən, aludəçilikdən uzaqlaşa bilmiş,

obrazın məziyyətləri, fəaliyyətinin pozitiv cəhətləri ilə yanaşı qüsurlarını da göstərmişdir, həm də qəhrəmanın milli şüurunun, vətənpərvərlik duyğularının in'ikasına ciddi diqqət yetirmişdir. Romanda Şah İsmayıl Azərbaycan hökmdarı, Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi səciyyələndirilir”.²

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, “Bakı — 1501” romanının ən işıqlı cəhətlərindən biri görkəmli dövlət xadiminin və şairin obrazının nəsrə gətirilməsi və onun şair-hökmdar kimi vəhdətdə təsvir edilməsidir.

Azərbaycan tarixi romanı haqqında ətraflı monoqrafiya çap etdirmiş professor Yavuz Axundov özünün “Tarix və roman” adlı tədqiqatında (1988) yazıçının yalnız bir əsərinə (“Bakı — 1501”ə) toxunmuş, diqqəti əsasən Şah İsmayıl obrazına yönəlmişdir. müəllif həmin obrazın təqdiminə münasibətini belə bildirir: “Əzizə Cəfərzadə Şah İsmayılın xarakterini dörd cəhətdən səciyyələndirmək istəmişdir — sərkərdə, padşah, şeyx və şair. Lakin onun xarakterinin müəllif şərhində verilən bu dörd xüsusiyyəti vəhdətdə açılmamış, zəngin mə'nəvi aləminin, daxili sarsıntılarının, hərəkətdəki ziddiyyətlərin dövrün hadisələri ilə bağlı şəkildə verilməsinə təşəbbüs göstərilə də, qəhrəmanın şəxsiyyət kimi təşəkkülü, şair və hökmdar kimi şöhrətlənməsi prosesi romanda özünün dolğun bədii əksini tapmamışdır”.¹

Şah İsmayılın taxta çıxmasından və ümumən Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasından 500 il keçir. Azərbaycan dili, mədəniyyəti və dövlətçiliyi sahəsində fəvqəladə xidmətləri olan Şah İsmayıl Xətəinin şəxsiyyəti istər tarix kitablarında, istərsə də bədii əsərlərdə müxtəlif səpkidə təqdim edilmişdir. Bu, əslində Şah İsmayılın öz təbiətində olan ziddiyyətlərdən, onun olduqca vacib məsələlərin həllində iştirakının bir

¹ Əzizə Cəfərzadə. Bakı — 1501. Bakı, Yazıçı, 1981, səh. 263.

² Akif Hüseynov. Sənət me'yarı, Bakı, Yazıçı, 1986, səh. 221.

çox ziddiyyətli məqamlara malik olduğundan xəbər verir.

Ədəbiyyatşünas Cəmilə Məhərrəmovanın əsəri belə qiymətləndirir:

“Romanın əsas niyyəti vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzusu ilə bağlıdır. Tarixdən məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətai çoxlu siyasi çəkişmələr və müharibələrdən keçmiş, böyük hərbi qələbələr qazanmışdır. Lakin Əzizə Cəfərzadə öz qəhrəmanının bu tarixi xüsusiyyətlərini əsərin mərkəzinə çəkməmiş, Xətainin hərbi fəaliyyətinə nisbətən az yer vermişdir. İlk hissələrdə yazıçı siyasi çəkişmələrə müəyyən yer versə də, bunlarda gənc İsmayılın möhkəm iradəsini, qəhrəmanlıq hünərini, vətənpərvərlik duyğularını açıb göstərməyə başlıca diqqət yetirir. Məhz bu hissələrdə oxucu Xətaini həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən mətin, ölümdən qorxmayan əsgər və sərkərdə, mərd bir qəhrəman kimi görür. Çətin döyüşdə, Bakı qalasını təslim edəndə, Suraxanı atəşgədəsinə daxil olanda axan insan qanları gənc hökmdar İsmayılı dərinlən düşündürür və sarsıdır. Lakin böyük vətənpərvərlik ideali — vətəni böyük və qüvvətli dövlət halında birləşdirmək arzusu onun tərəddüdlərindən üstündür. Xətai öz vətənpərvərlik ideali ilə, ana vətənə məhəbbətilə ən ağır döyüş səhnələrində belə rəğbət doğurur. Çünki o, siyasi fəaliyyətini şəxsi arzu və istəklərə yox, vətənin taleyinə, bütövlüyünə həsr edir, bu yolda hər dəqiqə canından keçməyə hazırdır”.²

Göründüyü kimi, ədəbiyyatşünas Cəmilə Məhərrəmovanın bütövlükdə romanı obyektiv dəyərləndirmiş, əsərin ümumi ruhunu və Şah İsmayılın mübarizəsinin mahiyyətini dərinlən dərk etmişdir. Məhz buna görə də o, tarixi şəxsiyyət ilə roman qəhrəmanı arasındakı yaxınlığı, cəmiyyəti duymuşdur.

Əzizə Cəfərzadənin “Bakı — 1501” romanını özünün qeyd etdiyi

¹ Yavuz Axundov. Tarix və roman. Bakı, Yazıçı, 1988, səh. 90.

² Cəmilə Məhərrəmovanın. Xətai haqqında roman. “Azərbaycan müəllimi”, 16 iyun 1982.

kimi, “marksizm tə’limi prinsipləri ilə” təhlil edən tənqidçi Qulu Xəlilovun fikrincə, əsərdə Xətai bir tarixi şəxsiyyət kimi təhrif olunmuşdur. O yazır: “Bu əsərdə Xətainin böyük xidmətləri nəinki inkar edilir, hətta bir qədər də açıq desək, ləkələnir. Müəllif bir işğalçı və fəhlin ünvanına layiq olan sözləri ona aid edir. Şirvanşaha və Bakıya hücumlarını “düşmən” kimi mənalandırır, Azərbaycanın parçalanmış vilayətlərini birləşdirmək yolundakı söylərini fəhliyin qanlı forması kimi təsvir edir. Bütünlükdə qızılbaşların bu yolda apardıqları mübarizə qardaş qırğını törətmək, şəxsi intiqamçılıq hissi, ölüm, qan tökmək, işğal və fəh etmək kimi qələmə verilir və bütün bunlar ritorik müəllif müraciətlərilə çox yerdə müşayiət olunur”.¹

Göründüyü kimi, yazının qərəzçilik və sərt inkarçılıq mövqeyindən yazıldığı şübhə doğurmur. Çünki müəllif öz mühakimələrini konkret detallarla əsaslandırır, sadəcə hökmlər verməklə kifayətlənir. Faktlara, detallara söykənməyən hökmlər isə ciddi qəbul edilə bilməz.

Qulu Xəlilov daha sonra yazır: “Xətainin apardığı mübarizə bütünlükdə şəxsi intiqam hissindən irəli gələn, günahsız adamların qırğına bais olan bir hal kimi mənalandırılır. Şah Xətai olsa-olsa şair, ov edən, boş qılınc vuran, kef və məclis adamı, sarayda insanların taleyiylə oynayan başı köləli-kənizli bir şah kimi nəzərə çarpır və müəllif də belə məclisləri xüsusi hərarət və məftunluqla uzun-uzadı, bir qədər də ritorik pafosla, monoton və yeknəsəq ifadələrlə təsvir etməkdən yorulmur. Romanda onun siyasi dövlət şüuru, ağılı, vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı xırdalanıb, ucuzlaşdırılıb səmərəsiz, əhəmiyyətsiz hala salınır”.²

Bu mülahizələrlə də razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki həqiqətən

¹ Qulu Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir. Bakı, Yazıçı, 1986, səh. 287.

² Yenə orada.

də tarixdə Şah İsmayılın mübarizəsinin mahiyyətində din — şüəlik aparıcı yer tutmuşdur. Onun mübarizəsi əsasən öz millətində mənsub vətəndaşlarla olduğundan bunun “günahsız adamların qırğınına bəis olan bir hal kimi mənalandırılması” da təbiidir. Bundan əlavə, hökmdarın kimliyindən asılı olmayaraq sarayın özünəməxsus həyat tərzi vardır ki, bir Şərq hökmdarı və sərkərdəsi kimi Şah İsmayıl da bunlardan yan keçə bilməzdi. Həmçinin hakimiyyətə 14 yaşından gətirilən Şah Xətəinin dünyagörüşündə ilk illərdə qeyri-yetkinlik əlamətləri olması təbiidir və bunun üçün müəllifə irad tutulması doğru deyildir.

Qulu Xəlilov sözünə davam edərək yazır: “Xətəi qüdrətli sərkərdə və dövlət başçısından daha artıq təsadüfi hakimiyyət başına gətirilmiş siyasətçi, kəşfiyyətçi, vahid amalı, dövlət quruluşu olmayan, küt və avam bir adamı xatırladır. Hətta az qala Sultan Səlimin, Şeybani xanın hücumunda müəllif Xətəini təqsirləndirir, kəllədən düzəldilmiş piyaləni Şah İsmayılın adı ilə bağlayıb xüsusi sərlövhəyə çıxardır və bu əhvalatı uzun-uzadı təsvir etməkdən zövq alır, Şamaxıdan Təbrizə qədər xüsusi yol keçib gələn Aytəkinin qardaşının bıçağı ilə Xətəidən intiqam almaq arzusunu xüsusi şövqlə təsvir edir, hər yerdə Şah İsmayılın keçdiyi yolu qanlı yol sayıb qabardır”.¹

Qeyd edək ki, tənqidçi bu fikirlərin ardınca romandan gətirdiyi dəlillərlə Şah İsmayıl obrazını tənqid edir. O, ən çox Osmanlı imperatorluğu ilə Səfəvi xanədanı arasındakı düşmənçiliyin müəllifi kədərləndirdiyinə e'tiraz edir. Tənqidçi fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Xətəinin öz düşmənlərinə qalib gəlməsi az qala müəllifi kədərləndirir. Hələ türk sultanı Xətəinin ünvanına elə ləyaqətsiz sözlər deyir ki, adam onları təkrar etməyi özünə rəva bilmir. Azərbaycan torpaqlarının (Bakı, Şirvan, Təbriz və s.) adından ultimatumlar vermək nə zamandan türk

sultanlarına həvalə edilmişdir?! Əgər bir hökmdar doğma Vətəninin əyalət və vilayətlərini birləşdirsə, bu məmləkətləri, ölkələri zəbt etməkdir?! Müəllif hansı tarixi faktı əsas götürüb türk sultanlarının düşmənçilik xarakteri daşıyan ittihamları ilə Xətəinin böyük xidmətlərinə qəsbkarlıq libası geyindirir?! Türk sultanı yazır ki, biz sənə az qala qohumuq, bir qandanıq. Tarixi faktlar göstərir ki, bəzən qandan gələn düşmənçilik daha amansız olur. bir ölkənin sərkərdəsini “gədə-güdə sayan”, “köpək” adlandıran düşmənlə Şah Xətəi hansı dildə danışmalı idi?”²

Tənqidçi Qulu Xəlilovun bu iradları da türk xalqlarını müxtəlif adlar altında parçalayıb bir-birinə düşmən edən sovet tarixşünaslığına söykənir. Lakin mə'lumdur ki, Şah İsmayıl Səlim arasında (başqa sözlə, iki türk xalqı arasında) gedən Çaldıran döyüşü türk tarixinin ən kədərli səhifələrindən biridir və və türklərin parçalanması tarixinin başlanğıcı burda qoyulmuşdur. Hadisələri milli məfkurə işığında canlandıran yazıçının da belə bir mövqe tutması tamamilə düzgündür və tarixin ruhuna uyğundur.

Qulu Xəlilov romanın dil və üslubunu da qüsurlu saymış, hətta əsərin dilindəki arxaik söz və ifadələrə də e'tirazını bildirmişdir.³

Tənqidçi Vilayət Quliyevin fikrincə, “Bakı — 1501” romanı “tarixi nəsrin qarşısında qoyulan tələblərə cavab vermir”.⁴ O, bunu hər şeydən əvvəl tarixi faktlara əməl edilməməsi, tarixin ruhunun heç də hər yerdə qorunmaması ilə bağlayır. Müəllifin fikrincə, romanda Şah İsmayıl “qeyri-mükəmməl, dağınıq idarə aparatı ilə”, “bəsit düşüncə tərzilə”, “siyasi mə'lumatızlıqla”, diplomatik təsəvvürü olmayan hökmdar kimi təqdim olunmuşdur. Vilayət Quliyevə görə romanda “Şah İsmayılın

¹ Qulu Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir. Bakı, Yazıçı, 1986, səh. 288.

² Qulu Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir, Bakı, Yazıçı, 1986, səh. 291-292.

³ Yenə orada. səh. 292.

⁴ Vilayət Quliyev. Nəsrimiz və tariximiz, “Azərbaycan”. 1984, N 4

dünya diplomatiyası meydanına necə ayaq qoyduğu yalnız təəccüb və heyrət doğurur. Tarixi faktlar isə bunun tam əksini sübut edir. Şah İsmayıl kiminlə, nə üçün, hansı siyasi məqsədlərlə əlaqə yaratdığını çox gözəl bilirdi və siyasət aləmində yazığının təsvir etdiyi kimi bəsit deyildi.”¹

Söz yox ki, qeyri-obyektiv olan bu mülahizələrdə Vilayət Quliyevin mövqeyinin Qulu Xəlilovun mövqeyindən fərqlənmədiyi göz qabağındadır. Çünki hər iki tənqidçi romana eyni mövqedən yanaşmış, sovet tarixşünaslığının tədqiqatlarına isnad etmişlər. Sovet tarixşünaslığı isə mə’lum ideologi stereotiplərin tə’siri altında olduğuna görə, Şah İsmayılı olduğu kimi, tarixi həqiqətə uyğun şəkildə təqdim edə bilməzdi.

Əsərə bir qədər başqa aspektdə yanaşan, onu daha çox obraz yaradılışı prizmasından qiymətləndirən ədəbiyyatşünas Aida Salahova “Bakı — 1501” romanında Xətai obrazını belə səciyyələndirir: “Şah İsmayılın öz xarakteri də ziddiyyətlidir. Romanın ilk fəsilərində o, səmimi bir dindardır, allaha şövqlə ibadət edir, bə’zən gecə-gündüz Quran oxuyur. ...Lakin Xətai siyasi cəhətdən yetkinləşdikcə, get-gedə daha böyük hərbi qələbələr qazandıqca onda siyasi düşüncə dini düşüncəni üstələmiş dini rəhbərlik həvəsinə fəthlik ehtirasları üstün gəlmişdir”.²

Müəllif digər obrazlar haqqında da qənaətlərini ifadə etmişdir: “Romanda feodal sarayları ildə yanaşı, sadə xalq həyatının bir sıra koloritli epizodları da yaradılmışdır. Bu cəhətdən xalq içindən çıxan Bibixanım, bir qəbilənin son nümayəndəsi Aytəkin xətləri əsərin vətənpərvərlik ruhunu tamamlayır”.¹

Ədəbiyyatşünas Aida salahovanın mülahizələri ona görə maraqlıdır ki, burada bir obraz kimi Xətəinin daxili təkamül prosesində təqdim edilməsi dərk olunur. Digər tərəfdən o, doğru olaraq romanın yalnız Şah

¹ Vilayət Quliyev. Nəsrimiz və tariximiz, “Azərbaycan”, 1984, N 4.

² Aida Salahova. Xətai dövrünün təsviri, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 7 may 1982.

İsmayilla məhdudlaşdırılmadığı qənaətinə gəlir.

Bə'zi yazıçılar öz köhnə əsərlərinə qayıdır, onları bədii formaca işləyərək genişləndirirlər. Ədəbiyyatımızda kiçik “Şamo”nun böyük epik bir əsərə çevrildiyi, “Müharibə” romanının trilogiyaya qədər genişləndiyi mə'lumdur. Mövzunun və materialın imkan verdiyi məqamlarda bu tamamilə təbii və zəruri görünür.

Ə.Cəfərzadə də öz əsərlərinə təkrar-təkrar qayıtmış, onları işləmiş, tamamlamış, epik baxımdan dolğunlaşdırmışdır. Elə “Şirvan” trilogiyasının yaranmasını da bu qəbilli təşəbbüslərin məhsulu saymaq olar.

Yazıçının “Xoş gördük, səyyah!” povestinə qayıdaraq onu roman səpkisində işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Həmin povestdən dissertasiyanın birinci fəslində söz açmışdıq. Yazıçının yenidən işləyərək çap etdirdiyi “Eldən elə” romanında bu povest artıq yeni romanın birinci hissəsini təşkil edir. Yazıçı buraya daha iki hissə (“Gənclik” və “Kamillik”) artırmış, nəticədə povest romana çevrilmişdir.

Ə.Cəfərzadənin 80-cı illərdə işləyərək yeni əsər kimi təqdim etdiyi “Eldən elə” romanında mə'lumdur ki, əslən Şirvandan olan görkəmli alim və səyyah Zeynalabdin Şirvaninin həyat və fəaliyyəti təsvir edilmişdir. Romanda artıq bu şəxsiyyətin yeni ölkələrlə və yeni insanlarla tanışlığı, müstəqil həyatı başlayır. Bu həyat isə ona yeni idrak, əsərlər və ailə bəxş edir.

Povestdən — artıq romanın “Uşaqılıq” adlı birinci hissəsindən mə'lum idi ki, Zeynalabdin dərvişlərlə, xüsusilə dərviş Baba Sakitlə tanış olur və bu tanışlıq onun dünyagörüşünə ciddi tə'sir göstərir. Romanın ikinci hissəsində əsas qəhrəman daha bir müdrik şəxslə, özünü İmam Rza zəvvarı adlandıran bir qoca ilə tanış olur. Qocanı çovğun zamanı xilas

¹ Yenə orada.

edən Zeynalabdin ona isnişir, zəvvarın qeyri-adi insan olduğuna inanmağa başlayır. Qoca zəvvar ona yeni əxlaqi həqiqətlər təlqin edərək deyir: “Özünü tanımayan insan allahını da tanımaz. Sübhün gözəlliklərini yaradan, ulduzları hərəkətə gətirən pərvərdigar əvvəlinci dərəcədə insanın özünü müqəddəs yaratmışdır. İnsan özünün bu ali, bu müqəddəs vücudunu, varlığını dərk etməsə — allahını da dərk etməz. Başqa müqəddəs axtarmaq əbəsdi”.¹

İkinci hissədə Təbriz, Məşhəd kimi şəhərlərdə məskunlaşaraq ticarət işləri ilə məşğul olan Zeynalabdin özünə dərviş dostlar tapır, eyni zamanda vətəninə — doğma Şamaxıdan da xəbər tutur, artıq anası Şirinbəyimin Şamaxıya qayıtdığını eşidərək sevinir.

Zeynalabdinin dərvişlərlə tanışlığı əvvəlcə onun ailə qurmasına mane olur. Odur ki, Altuntelli adlı gənc bir qızın məhəbbətinə cavab vermir, Altuntelli isə başqa bir gənc — Ömür bəy tərəfindən qaçırılır. Lakin qız zorla qaçırıldığından qazi Seyid Sədrəddin onların kəbininin kəsilməsinə icazə vermir və qız evlərinə qaytarılır.

Altuntellinin karvan yolunda təsadüfən Zeynalabdinə rast gəlməsi, gecə quldurların karvansaraya basqını zamanı qızın öldürülməsi və oğlanın yaralanması əsərin ən dramatik epizodlarından biridir. Zeynalabdin buna görə uzun müddət əzab çəkir və qızın ölümündə özünü qınayır.

Romanın üçüncü hissəsi “Kamillik” adlanır. Burada alimin dolaşdığı ölkələr, şəhərlər və diyarlar, ünsiyyətdə olduğu insanların obrazları yaradılır. Romanın bu fəsillərində biz elm və müdriklik aşiqi olan şəxslərlə, xüsusən Həlimətün-Nisabəyim adlı Nəvvab qızı ilə, Bədəxşan hökmdarı ilə, Xarəzm sultanı və onun qızı Aybuta ilə tanış oluruq. Romanın ayrı-ayrı fəsilləri mütəfəkkirin əsərlərindən, xüsusilə “Bustanüs-

¹ Əzizə Cəfərzadə. Eldən elə, Bakı, Gənclik, 1992, səh. 85.

səyahət” əsərindən gətirilən sitat və şe’rlərlə əsaslandırılır.

Romanda Şərqi böyük ölkələri və vilayətləri — İran, Türkünstan, Xarəzm, Türkiyə, Hindistan və s. gözlərimiz önündən keçir. Alimin Şirazda evlənməsi və iki oğul atası olması da qeyd olunur. Lakin harada olursa olsun, o, özünü Şirvan övladı kimi təqdim edir, kimliyini və mənsubiyyətini unutmur.

“Eldən elə” romanı qəhrəmanın Səudiyyə Ərəbistanında, gəmidə səfər zamanı ölümü ilə başa çatır. Qəhrəmanın arvadı Hümeyreya və dostu Rəhmətəliyə vəsiyyəti onun son sözü, müqəddəs arzu-niyyəti kimi səslənir:

“Vəsiyyət yüngüllükdür, islamiyyətin qaydalarındandır, qulaq verin. Əvvəlinci və axırncı iki yadigarımı tapşırıram hər ikinizə, kitablarım, yazılarım... bir də balalarım. Yazılarımı əmin yerdə saxlayın, yad əllərə düşməsin. Nəysə əminəm ki, gün gələcək onlar insanlara lazım olacaqdır. Yoxsa heç ömür sərf etməyə — balalarımın, səndən kəsib dünyanı dolaşmağa dəyməzdi. Can sizin, can yazılarım əmanəti. İkincisi, balalarımı oxudun, qoy anlasınlar ki, elm yük deyil, elə bir xəzinədir ki, insanı afətlərdən qoruya bilər, həmişə düz yola də’vət edər”.¹

“Su sənəyi suda sınar”— ömrü qürbətdə, səyahətlərdə keçənin məzarı da vətənidə olmaz — əsərin yekun qənaətlərindən biri də budur.

Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığının maraqlı nümunələrindən biri olan “Gülüstən”dan öncə” tarixi romanı ölkənin İran və Rusiya arasında bölüşdürülməsi ərəfəsində Şirvanda, habelə Qafqazda və Azərbaycanda baş verən hadisələrdən bəhs edir. Yazıçı xanlıqlar dövrünə bədii nəzər salır və Azərbaycan xanlarından birinin — Şirvan xanı Mustafa xanın mübariz, müdrik və qeyrətli hakim obrazını yaradır. Elə əsərin əvvəlində müəllif xanın tarixi bir sima olaraq müsbət bir insan olduğunu göstərərək

qüdrətli şəxsiyyəti tarixi mənbənin diliylə belə tanıdır: “xanın saray tarixçisi, yaxın müsahibi Kəşfinin yazdığına görə, “muğamatı gözəl səsi ilə zümzümə edən, şeri, elmi sevən, insanlarla, ailəsi ilə ədalətli, mehriban olan xan şücaətdə Rüstəmi-Saniydi; amma bir şeydən narazı olanda gözlərində elə bir qəzəb qığılcımı yanırırdı ki, elə bir Fit dağı yox Baba dağı zirvəsində ildırım çaxırdı”.²

Müəllif Mustafa xanın xarakterini bir çox məqamlarda düzgün yaratmağa nail olur. Məsələn, qardaşı oğlu Fəti bəy öz səkkiz dostu ilə birlikdə orucluq zamanı şərab içərək elat qadınlarına sataşdığı üçün xan qəzəblənir və onların e'dam edilməsini əmr edir.

Romanda bir sıra tarixi epizodlar, xüsusilə Kürəkçay sazişi, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının bir çox məqamları, Şamaxının müdafiəsi və s. dürüst əks etdirilmişdir. Burada İbrahim Xəlil xan, Səlim xan vətənsəvər insanlar kimi təsvir olunurlar.

Xan oğlu, vəliəhd Teymurazın öz dayəsi Gülxatının qızına bəslədiyi məhəbbət maraqlı detallarla verilir. Teymaraz xanın oğlu olsa da sadə bir qızı sevməyə çox təbii baxır və bu sevdadan əl çəkməyəcəyini bildirir. O həm də cəsur bir igiddir, ruslara qarşı ər kimi döyüşür.

“Gülüstən”dan öncə” romanında xalqımızın düşmənləri olan general Sisianov, general Mədətov və onların buyuruq qulları olan ermənilərin Azərbaycana qarşı düşmən mövqeyi bir daha aşkarlanır. Akop, Vertazar, Haxçix Süruş kimi xainlər hər bir sirrimizi düşməne satır, yeri gələndə düşməne bələdçilik edirlər. Mustafa xanın milliyətçə gürcü olan arvadı Güləndam xanım falçılıqla xəfiyyəliyi birləşdirən Haxçix Süruşun xana xəyanət təklifini rədd edir və onu qapıdan qovalayır.

Yazıçı bir çox ədəbi-tarixi əsərlərində olduğu kimi burada da tarixi

¹ Əzizə Cəfərzadə. Eldən elə, Bakı, Gənclik, 1992, səh. 348.

² Əzizə Cəfərzadə. “Gülüstən”dan öncə, Bakı. Şur nəşriyyatı, 1996, səh. 9.

mənbələrə xüsusi diqqət yetirir. Cəlal Məmmədov yazığının tarixi faktlara münasibətini öz məqaləsində açıqlayaraq yazmışdı: “Əzizənin romanlarında alim-tədqiqatçı dəqiqliyi ilə yazıçı fantaziyası elə üzvi surətdə birləşmişdir ki, biz hər bir epizodun, hər bir dialoqun təbiiliyinə, tarixi həqiqətə mahiyyətə tam uyğun olduğuna inanırıq”.¹

“Gülüstan”dan öncə” əsərində müəllif Azərbaycan tarixinin həlledici dövrlərindən birini təsvir etmişdir. Burada müəllif saray həyatı, toy-düyün, sənət məclisləri, geyim-kecimi (müəllif əksər personaların geyimini təfsilatı ilə təsvir edir) yerli yataqlı təsvir etməklə adət və ənənələrə dərinlən bələd olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Romanda şair Kərbəlayi Arif Allahi, şair Günabi, Kərgər Əhməd, rəqqasə Zərqələm-zər və başqa ədəbiyyat və sənət adamlarının obrazları yaradılmış, Azərbaycan xanlarının sənətə yüksək qiymət verməsi bədii sözün qüdrəti ilə təcəssüm etdirilmişdir.

Ə.Cəfərzadənin bədii yaradıcılığında ələvilik, bəktəşilik, nemətullahilik, babilik, bəhailik kimi dini təlimlərin də əks olunduğunu görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, yazıçı Şərqi xalqlarının ictimai və fəlsəfi fikri tarixini çox yaxşı bilir və bu biliklərdən əsərlərində istifadə edir.

XIX əsrin 40-cı illərində İranda babilik adlı dini hərəkat yarandı. Bu hərəkatın banisi Bab adlı bir nəfər olmuş, sonradan bu şəxs şahın qərarı ilə e'dam edilmişdi. Babiliyə görə “Quran” və şəriətin bir sıra qaydaları köhnəldiyindən onları daha mütərəqqi və yeni prinsip və qanunlar əvəz etməlidir. Babiliyin rəhbərləri sırasında milliyyətə azərbaycanlı olan Zərrintac adlı qız da var idi. Zərrintacın Qürrətüleyin və Tahirə kimi adları da olmuşdur.

¹ Cəlal Məmmədov. Tədqiqatçı və bədii söz ustası, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 dekabr 1981

Ə.Cəfərzadənin “Zərrintac — Tahirə” adlı romanında bu qəhrəman qadının həyat və mübarizəsindən bəhs edilir. Güzəl bir qız olan Zərrintac əmisi oğluna ərə getmiş, bir neçə uşağı olmasına baxmayaraq babilərin mübarizəsinə qoşulmuş, tezliklə bu təriqətin rəhbərlərindən olmuşdu. Romanda Zərrintac-Tahirə qadın və mücahid kimi təsvir olunur. Onun üçün əqidə hər şeydən üstündür. O bu əqidəni nəinki özü üçün qoruyur, həm də bu əqidəni təbliğ edir. Yeri gələndə Zərrintac əlinə qılınc alaraq öz əqidə düşmənləri ilə, şahın silahlı əsgərləri ilə döyüşə girir. Bu qəhrəman qadının zindanda ölümü də əsərdə çox təsirli epizodlardan biridir. Zərrintac öldürülsə də düşmənlərinə mənən qələbə çalır.

Bəhailik ideyaca Babilini davamıdır. Yazıçının növbəti romanı (“İşığa doğru”) bəhailiyə, onun yaradıcılığını, yayılmasına, ideoloji istiqamətinin oyatdığı təsirə həsr olunmuşdur. “İşığa doğru” romanına yazdığı “Ön söz”də professor Qulamrza Səbri Təbrizi müəllifin mövzuya yaxşı bələdliyini nəzərə çarpdırırdı: “Yeni mövzuya müraciət yazıçıdan çox böyük ustalığ və dünyagörüşü tələb edir. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, Əzizə Cəfərzadə dinlər, məzhəblər, təriqətlər tarixinə dərinləndən bələddir”.¹

“İşığa doğru” tarixi romanı İranın ən mötəbər ailələrindən birində Mirzə Büzürkün ailəsində doğulmuş Mirzə Hüseynəlinin — Bəhaullahın həyat yolunun təsviri ilə başlayır. Gənc Hüseynin atasının ölümündən sonra onun saraydakı vəzifəsini tutmaqdan imtina edir, özünü büsbütün yeni təlimə — bəhailiyə həsr edir. Hələ babilərlə əlaqəsinə, xüsusilə Zərrintac — Tahirəni məhbəsdən xilas etdiyinə görə gənc “Siyahçala” zinadanına salınır, vaxtilə atasının arvadlarından olan, onu ana kimi sevən şahzadə Şahbəyim Qacarın köməyi ilə həbsdən azad olunur və İrandan ömürlük sürgün edilir.

¹ Q.S.Təbrizi. Ön söz, yaxud işıqlı ömrün bəhrəsi, Ə.Cəfərzadə, İşığa doğru, B., Şirvanəşr, 1998, səh. 4.

Bəhaüllah (Bəha) oğlu Abbasın (Əbdülbəha), silahdaşları Ətaüllah, Əndəlib Lehicanı, Molla Sadıq və başqa əhbablarının (müridlərinin) köməyini daim hiss edir. Tərəfdarları bu təlimi tək İranda deyil, Türkiyədə, Rusiyada, Azərbaycan və başqa ödkələrdə yayır, təqib və məhdudiyətlərə baxmayaraq bəhailiyin sınavi insanlara çatdırılmasında çox iş görürlər.

Bəhaüllahın sürgün taleyi Hayfa, Əkka, Bağdad, İstanbul, Ədirnə və başqa şəhərlərdə davam edir. Müəllif sanki bu yerlərin mahir bilicisi kimi öz qəhrəmanının taleyini izləməkdə maraqlıdır.

Romanda Azərbaycan bəhailərinin tarixi taleyinə də bədii nəzər yetirilmişdir. Belə ki, təhsil dalınca İrana yollanan gənc Molla Sadıq bəhailərə rast gəlir və bu təriqətin mütəllimlərindən birinə çevrilir. Vətənə qayıtdıqdan sonra bəhailiyi sə'ylə təbliğ edən cavan öz ustadının dediklərini belə xatırlayır: “ Yaxşı olsan cənnətə, pis olsan cəhənnəmə gedəcəksən. Amma bu səni qorxutmaqçün deyilməyib. Axı sən uşaq deyilsən. Əsl İNSAN olmağa çalış! Pərvərdigari aləmə məhəbbətçün İNSAN ol! Yaxşı insan. Cəhənnəm qorxusuyla deyil, Allaha məhəbbətçün, ürəyində Allah sevgisi olduğu üçün yaxşı ol! İnsanın cismi deyil, ruhu əbədidir. Əbədi dünya ruhani dünyadır!”¹

Molla Sadığın vətəndə taleyi faciəli olur. Küfrlə məşğul olduğu üçün sevdiyi qız Seyyidəni ona vermirlər. Atası Şeyx İbrahim Xəlillə münəqişəsi çıxır. Çünki Sadıq mömin müsəlman təsəvvürünü korlamış, bəhailərə qoşulmuşdu. Hətta oğlunun ölüm hökmünü də atası verir. Öz əqidəsi yolunda şəhidə çevrilmiş və ölümünü hər an gözləyən Molla Sadıq muzdlu qatil tərəfindən qətlə yetirilir.

Əsərdə balasını ölümə göndərmiş atası Şeyx İbrahim Xəlilin dərin sarsıntıları və anası Balacaxanımın iztirabları da inandırıcı təsvir

edilmişdir. Əslində Molla Sadıqın, eləcə də ata-anasının da faciəsi onda idi ki, öz inamlarında bütöv idilər.

Yazıcının əsərlərindən fərqli olaraq bu əsərdə bədii notlar çoxdur. Bu, əsərin öz məzmunundan, tarixi materialdan nəqiət edir. Əsərə son söz yazan ədəbiyyatşünas, professor Vaqif Sultanlı bir qədər başqa fikirdədir. O yazır: “Romanda təsvir olunan əhvalatlar bir qədər pessimist mahiyyətdə olsa da, əsər bədbin, kədərli ruh və əhvali-ruhiyyə aşılabilir”.¹

Ə.Cəfərzadənin ədəbi axtarışları tarixin müxtəlif qatlarını işıqlandırmaqla yanaşı oxucu üçün namə'lum və qismən qaranlıq səhifələri işıqlandırmaya xidmət edir. Onun hər yeni romanı keçmiş haqqında, tariximiz haqqında yeni bədii həqiqətləri aşkarlayır. Yazıçı artıq yalnız tarixi hadisələrlə məhdudlaşmır, tarixi şəxsiyyətlərin qayğılarını müasirlik müstəvisinə keçirməyə çalışır. İstər məhsuldarlıq baxımından, istərsə də bədii sözün keyfiyyəti baxımından yazıçı olduqca mükəmməl əsərlər yaradır.

Cəsarətlə demək olar ki, tarixi roman yazan yazıçılarımızın əksəriyyəti qələmi yerə qoymuşdur. Lakin Əzizə xanımın bədii iste'dadı yaşının bu müdrik çağında daha vüs'ətlə parlayır. O, bütün çətinliklərə baxmayaraq yeni əsərlər yazır və onları çap etdirir. Ə.Cəfərzadənin bədii nəsr sahəsində məqsədyönlü fəaliyyəti ədəbiyyatımızı zənginləşdirməkdə çox qüdrətli bir nümunədir.

Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları içərisində “Bir səsin faciəsi” özünəməxsus yer tutur. Romanda Azərbaycanın keçmiş Cavad — Qaradonlu ərazisində baş verən hadisələrdən, ailə-məişət məsələlərindən, əski adət-ənənələrdən bəhs olunur. Yazıcının digər romanlarında olduğu kimi, “Bir səsin faciəsi”ndə də etnoqrafik detalların qabarıqlığı diqqəti

¹ Əzizə Cəfərzadə. İşığa doğru. Bakı, Şirvanəşr, 1998, səh. 103.

çəkir. Lakin romanda əsas e'tibarı ilə Azərbaycanın ilk qadın xanəndəsi, səsi 1913-cü ildə Kiyevdə Macarıstanın “Monarx-rekord” firması tərəfindən vala yazılan Mirzə Güllərin həyatına işıq tutmuş, onun faciəli ömür yolundan bəhs edilmişdir.

Əsərdə təsvir olunur ki, Cavad qəzasının varlılarından biri olan Salman ağanın ailəsində qulluqçuluq edən Gülsənəmin Reyhan adlı qızı ağanın oğlu Səfərlə gizli görüşür. Qızının rüsvay olacağını başa düşən Gülsənəm gecələrin birində kəndi tərk edir. Sonralar Reyhan gizli dünyaya gətirdiyi qız uşağını aparıb züryəti olmayan Murad ağanın evinin pəncərəsi qarşısına qoyur. Uşağı allahın onlara göndərdiyi övlad kimi qiymətləndirən Murad ağa ilə arvadı Qönçəbəyim ona Güllər adını qoyurlar. Sonralar bu qızda musiqi istedadını görən tarzən Cabbar ona muğamatın sirlərini öyrədir. Lakin qadınların əşya kimi alınıb satıldığı, hüquqsuz olduğu bir cəmiyyətdə Güllərin istedadının məhv olacağını görən tarzən Cabbar ona kişi paltarını geyinib özünü kişi kimi təqdim etməyi məsləhət bilir. Yalnız bundan sonra Mirzə Güllərin əsl qabiliyyəti üzə çıxır. Tezliklə onun şöhrəti Azərbaycanın hər tərəfinə yayılır. Lakin Mirzə Güllər ətrafında söz-söhbət kəsmək bilmir.

Yazıçı romanda şəxsiyyət və cəmiyyət məsələsini qoymuş, şəxsiyyətin faciəsində cəmiyyətin mühafizəkar əhkam və qanunlarının aparıcı mövqeyinə diqqəti yönəltmişdir. Həm də qeyd edək ki, bu məsələ təkcə Mirzə Güllərin taleyində deyil, romanda hadisə və əhvalatların gedişində iştirak edən digər obraz və xarakterlərin taleyində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, romandakı obrazlardan Salman ağanın oğlu Səfər sevdiyi Reyhanla ona görə evlənmə bilmir ki, onlar fərqli zümrəyə mənsubdurlar. Səfər bəy nəslindəndir, varlıdır, Reyhan isə qulluqçu qızıdır, əsli-nəcabəti

¹ Vaqif Sultanlı. Işıq və ideal axtarışları. Bax: Ə.Cəfərzadə. Işığa doğru. Bakı., Şirvanəşr, 1998, səh. 176.

yoxdur. Faciə ondadır ki, cəmiyyət bu izdivacı tanımağa, qəbul etməyə hazır deyil. Ona görə də Səfər sevgisindən imtina etməyə, əsli-nəcabəti olan ailəyə mənsub bir qızla evlənməyə məcbur olur. Reyhan isə ilk sevgisinin yadigarını dünyaya gizli gətirməyə və öz doğma övladından imtina etməyə məcbur olur. Eləcə də Mirzə Güllərin qadın müğənni kimi xalq arasına çıxmasını, öz iste'dadını nümayiş etdirməsini cəmiyyət qəbul etmədiyi üçün o, qiyafəsini dəyişərək özünü cəmiyyətə kişi kimi təqdim edir.

Yazıçı “Bir səsin faciəsi” adı altında təkcə Mirzə Güllərin faciəsini deyil, ümumiyyətlə insani hüquqlardan məhrum edilmiş faciəvi tale yaşayan qadınlarımızın ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Romanda təsvir olunan epizodların birində yazıçı Mirzə Güllərin timsalında bunun real bədii lövhəsini yarada bilmişdir:

“Səməd Sahir Güllərin oxuduğu bütün məclislərdə, seyrlərdə, yığıncaqlarda iştirak etməyə can atır, elə bir həvəslə görüşlərə gəlməyə çalışırdı ki, heç nəylə bu arzunun, bu həvəsin qarşısını almaq mümkün deyildi. Belə bulağbaşı seyrlərdən birində necə oldusa, dinclik vaxtı səmədlə Cabbar kişi təktəbək qaldı. Səməd Sahir ustadın nəzərini çoxdan cəlb etmişdi. Çoxdan görürdü onun gözlərindən saçan atəşləri. Müşahidə etmişdi. Soruşub öyrənmişdi ki, pozğun cavan deyil, şairdir. Ş'er və musiqi aludəsidir. Mirzə Güllərin səsinə valehdir. Elə buna görə də açıq, birbaşa danışdı:

— Çox gəzirsən dəstəmizin dalınca, oğul! Bura Şirvan, bura Şamaxıdı. Nə qədər şair, nə qədər musiqişünas yetiribsə, bir o qədər də sözbaz, şəbədəçi, həcvku, hər bardağa üç qulp qoyan, ağzından avara adam yetirib.

Oğlan qızardı; sifəti ala-tala oldu:

— Bilirəm əmi! Amma mən sizə dəyən heç bir iş tutmuram. Allah

eləsin də.

— Bilirəm. Amma genə qoru özünü də, bizi də yersiz böhtanlardan.

— Göz üstə. Amma necə?

— Azalt görüşləri.

Səməd kipriklərini endirdi, gözləri yumulu kimiydi. Arxalığının qolçağını didişdirirdi:

— O əlimdə deyil, əmi! Kaş bacaraydım!

— Bacarasan gərək.

— Bacara bilmirəm. Çox çalışmışam özüm də.

— Allah balamı afətlərdən saxlasın”.¹

“Bir səsin faciəsi” Mirzə Güllərin ölümü ilə bitir. Artıq Şamaxıda yaşaya bilməyən Mirzə Güllər Qarabağa dönür, atalığı Murad ağa ilə analığı Qönçəbəyimin qəbirləri arasında keçinir. Onu elə həmin qəbiristanlıqdaca dəfn edirlər.

Romanda qadın hüquqsuzluğuna qarşı e'tiraz ruhu güclüdür. Bu, tək-cə ayrı-ayrı epizodlarda deyil, obrazların mükəllimələrində, onların həyata baxışında və əsərin ümumi ruhunda aşkar duyulmaqdadır. Səsin yazdırmaq üçün Avropaya gedən Mirzə Güllər burada qadınların azad həyat sürdüyünü, sevdiyi adama ərə gedə bildiyini, istədiyi peşə ilə məşğul olduğunu görəndə Azərbaycanda qadın doğulmağın faciəsini daha dərindən dərk edir. Romanda bütün əhvalatlar boyu Mirzə Güllər qadınlığın əsir həyatına e'tiraz edən, məhkumluqla barışmayan, öz fitri iste'dadı ilə qadına olan bu əski təsəvvürü dəyişməyə çalışan bir obraz kimi çandandırılır.

¹ Əzizə Cəfərzadə. Bir səsin faciəsi. Bakı, AzKC-nin mətbəəsi, 1997, səh. 103-104.

III fəsil

SƏNƏTKARLIĞI

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının bədii estetik çalarlarının aşkarlanması, yazıcının bu yöndə təhlilə cəlb edilməsi zəruridir. Çünki məhz bu aspektli təhlil və dəyərləndirmə ilə onun bir yazıçı kimi özünəməxsus keyfiyyətlərini aşkarlamaq mümkündür. Qeyd edək ki, yazıcının yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələrin və kitablarının nəşri ilə bağlı yazılmış resenziyaların bir qisminə sənətkarlıq məsələləri ilə əlaqəli bəzi fikir və mülahizələrə təsadüf olunmaqdadır. Lakin bunlar sistemsiz, pərakəndə səciyyə daşdığından Əzizə Cəfərzadənin nəsrinin poetikası haqqında bütöv təsəvvür yaratmır. Ona görə də tədqiqat işində yazıcının əsərlərinin bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin ayrıca fəsildə işlənilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır.

Bir yazıçı kimi Əzizə Cəfərzadənin özünəməxsus dəst-xətti vardır. Bu özünəməxsusluq həyatı müşahidə, mövzu-mündəricə, dil-üslub, yazı və təsvir manerası və s. kimi başlıca yaradıcılıq prinsiplərində və meyarlarında özünü büruzə verməkdədir. Yaradıcılıq fərdiyyətini şərtləndirən bu konseptual məsələlərdə Əzizə xanım heç kəsə bənzəmir və heç kəsi təkrarlamır. Məhz bu bənzərsizlik yazıcının Azərbaycan nəsr tarixində özünəməxsus mövqeyini formalaşdırmışdır.

Əzizə Cəfərzadə məhsuldar yazıçıdır. Mənsub olduğu nəslin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıq irsi ilə müqayisədə onun yaratdıqları xeyli zəngindir: “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Bakı — 1501”, “Cəlaliyyə”, “Zərrintac-Tahirə”, “Bir səsin faciəsi”, “Gülüstən”dan öncə”, “İşığa doğru” və s. Bu əsərlərin təkcə adlarını sadalamaq kifayətdir ki, yazıcının gərgin əməyi haqqında canlı təsəvvür yaranmış

olsun. Ömrünün kamillik mərhələsinə qədəm qoymasına baxmayaraq, Əzizə xanım bu gün də gənclik ehtirası ilə yazmaqda, yaratmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məhsuldarlıq yazıçının əsərlərinin keyfiyyət səviyyəsinə mənfi təsir göstərmir. Əksinə, o, əsərdən-əsərə təkmilləşir, nəşr etdirdiyi yazıları ilə yeni mövzu və forma axtarışında olduğunu nümayiş etdirir. (Məsələn, “Gülüstandan öncə”, “Bir səsin faciəsi”, “İşığa doğru” və s.)

Əzizə Cəfərzadənin nəsr yaradıcılığına məxsus olan bir cəhəti də qeyd etməyə ehtiyac vardır. Yazıçının əsərlərinə hədsiz dərəcədə isti bir səmimiyyət hakimdir. O, nədən yazır-yazsın, səmimi olmağa çalışır və oxucunun qəlbini çox zaman məhz səmimiyyəti ilə ələ alır, təsvir etdiyi tarixi (və ya qeyri-tarixi) hadisələrə məhz səmimiyyəti ilə oxucunu inandırır. “Aləmdə səsim var mənim” romanında Seyid Əzimin simasında, “Bakı — 1501”-də Şah İsmayılın şəxsində, “Gülüstan”dan öncə”də dövrün tarixi hadisələrinin timsalında olduğu kimi.

Yazıçının yaradıcılığını səciyyələndirərkən onun yalnız mövzu xatirinə deyil, digər səbəblərdən də tarixə müraciətini aydınlaşdırmaq mümkündür. Qeyd edək ki, tarixə vurğunluğun arxasında bir tərəfdən sənət peşə məsələləri ilə bağlı səbəblər olsa da (Ə.Cəfərzadənin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti onun ədəbi-mədəni tariximizə dərinlən bələdliyini nümayiş etdirir və bu fonda keçmiş, xüsusən onun qaranlıq səhifələrini öyrənməyə aludəçiliyini şərtləndirir), bu, daha çox iste'dadın yönümü və özünüifadə imkanları ilə bağlıdır.

Ədəbiyyatşünas Zahirə Salmanova “Qobustan” curnalında çap etdirdiyi “Söz sərvəti sorağında” adlı məqaləsində Əzizə Cəfərzadənin iste'dadının bu cəhətinə diqqəti yönəldərək yazır ki: “onun fəaliyyəti aydın göstərir ki, yazıçı klassik irsin unudulmuş, hələ tədqiq olunmamış, lakin tədqiqinin lazım və vacibliyi hiss olunan şair və yazıçıları arayıb

axtarmaq lazımı şəkildə üzə çıxarıb oxuculara təqdim etmək işində çox sərrastdır. O, mə'nalı, məzmunlu əsərlərlə şöhrət qazandığı kimi, tədqiqatçılığa da xüsusi məhəbbət bəsləyir".¹

Əzizə Cəfərzadə tarixi mövzulara yalnız ona görə üz tutmur ki, o, tarixi yaxşı bilir, daha çox ona görə üz tutur ki, tarixin qoynunda (onun zaman-məkan kontekstində) özünü daha sərbəst hiss edir. Bə'zən isə yazıçı tarixdən bu günün problemlərini vermək üçün körpü kimi istifadə edir. Müəllifin istənilən əsərini təhlil obyektinə çevirsək görürük ki, tarixi mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq yazıçını qaldırmış olduğu problemin məhz bu gün aktuallığı düşündürür.

Əzizə Cəfərzadənin tarixi əsərlərinin mövzu obyektı müxtəlifdir. Bu baxımdan onun əsərləri aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilə bilər:

1. Ədəbi və tarixi şəxsiyyətlərin canlandırılması;
2. Mövcud zaman kəsiyi kontekstində tarixi dövrün və ya tarixi hadisələrin bədii mənzərəsinin yaradılması;
3. Milli tariximizin öyrənilməmiş səhifələrinin qabardılması;
4. Milli-etnik faciələrimizə işıq tutan məsələlərin bədii əksi;
5. Bu gün aktual olan hər hansı problemin qaldırılması üçün tarixə üz tutulması.

Bu prinsiplər ya ayrılıqda, ya da müştərək şəkildə təzahür etməklə yazıçının tarixə münasibətini şərtləndirir.

Əzizə Cəfərzadənin nəsrı müasirliyə xidmət amalına söykənməkdədir. O, tarixi mövzulara bu günün problemlərindən qaçmaq, uzaqlaşmaq məqsədilə müraciət etmir. Əksinə, yazıçı tarixin hansı dövrünə və mərhələsinə müraciət etməsindən asılı olmayaraq onun əsərlərinə güclü müasirlik ruhu hakimdir.

Professor Tofiq Hüseynoğlu ədəbiyyatda müasirlik problemindən

¹ Zahirə Salmanova. Söz sərəvəti soracağında. "Qobustan", 1918, N 3, səh. 14.

bəhs edərkən tarixi əsərlərin müasirliyi ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki: "... milli ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafının iyirminci illərdən sonrakı dövründə müasirlik haqqında təsəvvür, ona verilən tərif və qiymət birmə'nalı olmamışdır. Xüsusilə, otuzuncu illərdə müasirliyi bir çox halda ancaq müasir həyat materialı əsasında yazılmış əsərlərə aid bir keyfiyyət kimi dərk və şərh edirdilər. Belələrinə görə, guya ancaq, materialı müasir həyatdan alınıb, mövzusu müasir həyatın aktual məsələləri ilə əlaqədar olan əsərlərdə müasirlik varmış; mövzu və materialı, müəyyən hallarda isə sücətləri də tarixdən, xalq rəvayətləri və əfsanələrindən alınıb yazılan əsərlər isə müasirlikdən uzaqmış. Belə əsərlər yazmaq müasirlikdən qaçmaq, müasir həyatı sevmədiyi üçün ondan uzaqlaşmaq, keçmişlə müasirliyi, müasir zamanəni və həyatı gizli müqayisə və mübahisəyə çəkərək, üstünlüyü guya keçmişə, tarixə vermək imiş. Bu isə yolverilməz, ideoloji baxımdan zərərli hesab edilirdi".¹

Şübhəsiz ki, təkcə otuzuncu illərdə yox, 40-50, hətta bə'zən 60-70-ci illərdə də müasirlik anlayışına münasibətdə bə'zən birtərəfliyə yol verilmişdir. lakin qeyd etmək lazımdır ki, Əzizə Cəfərzadənin tarixi mövzulu əsərlərinin əsas diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada müasirlik ruhunun son dərəcə qabarıq ifadə olunmasıdır. Bu, mövzu seçimindən tutmuş əsərin ideyası, problematikası ilə bağlı bütün məsələlərdə əksini tapmaqdadır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müasirliyi bə'zən obrazların xarakterində, mə'nəviyyatında axtarmaq meylləri də diqqəti cəlb edir. Filologiya elmləri namizədi İsmayıl Vəliyev belə qənaətdədir ki, "... hər dövr öz adamını yetişdirir, hər dövrün adamının isə özünəməxsus şəxsi keyfiyyətləri olur. Hər dövrün ədəbi prosesi isə öz zamanəsinin şəxsiyyətini formalaşdırır. Şəxsin ətraf mühitə, dünyaya, zamana

¹ Tofiq Hüseynoğlu. Söz — tarixin yuvası, Bakı, Azərnoşr, 2000, səh. 151-152.

münasibətindən doğan fərqli xüsusiyyətləri dövrün xüsusiyyətlərindən bəhrələnir. Bədii obrazda təzahür edən şəxsi keyfiyyətlər, xeyirli və zərərli məsələlər insanın daxili duyğu və düşüncələrini xarakterizə etdiyi kimi, dövrün də xarakterini müəyyənləşdirərək zəmanəyə güzgü tutur”.¹ Müəllifin qənaətinə, hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq müasirlik bədii əsərin əsas məziyyətlərindən birini təşkil etməlidir və ilk növbədə insan xarakterində aşkarlanmalıdır. Əzizə Cəfərzadənin yazılarında isə müasirlik daha çox əsərin ruhunda və ideyasında əksini tapır. Nümunə üçün “Bakı — 1501” romanını alaq. Burada Şah İsmayıl daxil olmaqla bütün obrazların xarakterində tarixi aspekt üstünlük təşkil edir. Əsərin ideyası isə müasirdir; burada Azərbaycan dövlətçiliyi uğrunda mübarizə ön plana çəkilmişdir ki, əsərin yazıldığı dövr üçün bu olduqca aktual və cəsarət tələb edən mövzuydu.

Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan xalqının tarixini onun etnoqrafiyasından, adət-ənənələrindən, məişətindən kənar təsəvvür eləmir. Belə ki, yazıçı tarixi hadisələri əks etdirərkən dövrün koloritini, milli xüsusiyyətlərini verməyə can atır; keçmişi yalnız çılpaq hadisələrin fonunda deyil, canlı şəkildə təsvir edir. Ona görə də müəllifin əsərlərini mütaliə edən hər bir oxucu həmin tarixi sanki yaşamış olur. Əzizə Cəfərzadə tarixi təfərrüatı ilə əks etdirməyə çalışdığından özünün qeyri-adi fantaziyası ilə tarixin siyasi hadisələrdə yaşamayan unudulmuş səhifələrini canlandırır, beləliklə keçmişi tam, canlı, bütöv şəkildə bizə təqdim edir. Məhz tarixi hadisələrin təfərrüatı ilə təqdim olunması onun əsərlərinin inandırıcı təsir bağışlamasına səbəb olur.

Bu mə'nada yazıçı-ədəbiyyatşünas Çingiz Hüseynovun mülahizələri diqqətəlayiqdir: “Azərbaycan yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin Şirvanın

¹ İsmayıl Vəliyev. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası (tarixi təşəkkülü, inkişaf mərhələləri), Bakı, Günəş, 1999, səh. 313.

mədəniyyət xadimləri və yazıçılarından bəhs edən silsilə tarixi romanları, xüsusilə “Aləmdə səsim var mənim” əsəri Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin geniş panoramını canlandırır”.¹

O da qeyd olunmalıdır ki, Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində tarix təhrif olunmur. Yazıçı hər yerdə dəqiq faktlara və hadisələrə isnad edir. Roman və povestlərdə məntiqə söykənən ehtimallar və yozumlar isə ağ səhifələri bərpa etmək niyyətindən doğur.

Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman və povestləri yalnız mövzu-mündəricə baxımından deyil, həm də forma-sənətkarlıq baxımından da dəyərlidir.

Əzizə Cəfərzadə nəsrinin özünəməxsusluğu səciyyələndirən cəhətlərdən biri də onun oxucuya müraciəti, oxucuyla dərhləşməsidir. Məsələn: “nağıllarda, əziz oxucum, deyərlər ki, həə! Bu burda qalsın, sənə kimdən deyim, kimdən xəbər verim — filankəsdən”. Bax elə bizim əhvalat da ona bənzəyir. Çünki həmin illərdə, həmin aylarda, bəlkə bir az əvvəl, bəlkə bir az çox, nə təfəvütü var ki... bizim danışdığımız hadisələrdən əvvəl idi hər halda. Bakıdan xeyli uzaqlarda, Tehran saraylarında başqa, biri-biriylə heç bir əlaqəsi olmayan hadisələr cərəyan edirdi”.²

Yaxud da başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

“Beləcə, əziz oxucum, Güllər qız, Baxtıkəmin nəvəsi, üzünü heç vaxt görmədiyi babasının ata yurduna daxil oldu. Bununla hekayətimizin birinci hissəsi tamam olur, Səbriniz çatsa, ikinci və eyni zamanda sonuncu hissəni oxuyar, Güllərin macəralı həyat başlanğıcının necə davam etdiyini görürsünüz”.¹

Şübhəsiz ki, bu üsluba istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda

¹ Çinqiz Quseynov. Gtöt civoy fenomen, Moskva, Sovetskiy pisatelğ, 1988, str. 263.

² Əzizə Cəfərzadə. İşığa doğru. Bakı, Şirvanəşr, 1998, səh. 8.

dəfələrlə müraciət olunmuşdur. lakin oxucuya müraciət və onunla dərdləşmə Əzizə Cəfərzadə nəsrinə elə məharətlə daxil olmuşdur ki, onun üslubunu bundan ayrı təsəvvür etmək mümkün olmur. Daha çox xalq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan və bilavasitə folklardan qaynaqlanan bu cəhət yazıçının nəsrində bir neçə funksiyaya xidmət edir.

1. Təsvir və nəql olunan hadisələrin başlanğıcı və finali üçün açar rolunu oynayır.
2. Faktların və əhvalatların doğruluğuna oxucunu inandırır.
3. Paralel, yaxud qarışıq sücetli hadisələrin təsvirində keçid funksiyasını ifa edir.
4. Bədii əsərin dilinə və bütövlükdə ruhuna sadəlik və xəlqilik aşılayır və s.

Bu xüsusiyyəti ədəbiyyatşünas İfrat Əliyeva da duymuşdur: “Müəllifin (Əzizə Cəfərzadənin) yazı manerasında bir cəhət də maraqlıdır. O, romanlarının ilk səhifələrindən oxucularla ünsiyyət bağlamağa, onları vasitəsiz hadisələrin axarına qoşmağa, bu hadisələrin şahidi olmağa çalışır və əksər hallarda buna müvəffəq olur. ...Belə bir yaradıcılıq priyomu hekayətin reallıq tə'sirini, inandırıcılıq gücünü qat-qat artırır. Belə müraciətlər ilk sətirlərdən müəlliflə onun gələcək oxucuları arasında bir yaxınlıq, yol birliyi yaradır”.¹

Əzizə Cəfərzadənin üslub fərdiyyətinin formalaşmasında xalq ədəbiyyatından gələn tə'sirlər daha qabarıq hiss olunmaqdadır. Müasir Azərbaycan nəsrində ikinci bir yazıçı tapmaq mümkün deyildir ki xalq ədəbiyyatından Əzizə Cəfərzadə qədər bəhrələnmiş olsun. tarixi mövzulu əsərlərində dövrün mənzərəsini yaratmaq üçün təsvir etdiyi təfərrüatlar bu bəhrələnmənin ötəri səciyyə daşmadığını göstərməkdədir. Bu mə'nada

¹ Əzizə Cəfərzadə. Bir səsin faciəsi. Bakı, AzKC-nin mətbəəsi, 1997, səh. 79.

ədəbiyyatşünas Zahirə Salmanovanın mülahizələri ilə razılaşmamaq olmur. O yazır: “...Əzizə Cəfərzadə təcrübəli geoloq kimi daim səfərdə və axtarışdadır. Bununla əlaqədar o, respublikanın sərhədlərindən uzaqlara gedir, ölkəmizin ayrı-ayrı şəhər və kəndlərini gəzir, hələ tədqiq olunmamış qiymətli əsərlərin bədii sirlərini açmağa tələsir. Ə.Cəfərzadə xalq yaradıcılığına dərinləndən bələd olan, folklora xüsusi maraq göstərən yazıçı-alimdir”.² Yazıçının əsərlərinin dil baxımından sadəliyi, aydınlığı və dialektizmlərlə zənginliyi də xalq ədəbiyyatının tə’siri faktı kimi səciyyələndirilməlidir. Bundan əlavə, müəllif roman, povest və hekayələrində yeri gəldikcə xalq ədəbiyyatı nümunələrinə yer verir, bununla da təsvir etdiyi hadisələrin fonunda dövrün koloritini əks etdirmək niyyəti güdür.

Əzizə Cəfərzadə təsvir etdiyi əhvalatların ruhuna uyğun bayatı seçib işlətməyi sevir. Ümumiyyətlə, yazıçının elə bir əsəri yoxdur ki, orada bu və ya başqa şəkildə bayatıya müraciət edilməmiş olsun. Məsələn:

Əziziyəm qəmdə gül,
Qəmdə danış, qəmdə gül.
Ağ gündə gülən könlüm,
Mərd igidsən, qəmdə gül.³

Yaxud:

Axşamlar, ay axşamlar,
Şam yanar, ay axşamlar.
Evli evinə gedər,
Qərrib harda axşamlar?¹

¹ İfrat Əliyeva. Səsin sorağı ilə. “Filoloci araşdırmalar”, XI kitab, Bakı, Şirvanəşr, 2000, səh. 19.

² Zahirə Salmanova. Söz sərvəti sorağında, “Qobustan”, 1981, N 3, səh. 14.

³ Əzizə Cəfərzadə. Yad et məni, Bakı, Gənclik, 1980, səh. 199.

Yaxud da:

Mən aşığam Salyana,
Dara zülfün sal yana,
Necəsən bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.²

Yazıçının əsərlərində bayatından istifadənin bir çox səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl, o, epigraf kimi bayatı canrına müraciət edir; burada bayatı ilə əsərdə təsvir olunan əhvalatların məzmun yaxınlığı əsas tutulur. Digər tərəfdən, Əzizə Cəfərzadə kədər, əzab, hicran ovqatını gücləndirmək üçün bayatıya müraciət edir. Bə'zən isə bayatı obrazın daxili dünyasını aşkarlamaq məramına xidmət edir. Bundan əlavə, yazıçı mənsub olduğu xalqın əxlaqını əks etdirmək üçün də yeri gəldikcə xalq ədəbiyyatının bu populyar canrına müraciət etmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının folklordan qaynaqlandığını təkcə bunlar əks etdirmir. Ədib ayrı-ayrı əsərlərində yeri gəldikcə atalar sözləri və məsəllərə, laylalara, xalq arasında yayılmış mahnılara, lətifələrə, rəvayətlərə müraciət etmişdir. Və bütün bunlar yazıçının əsərlərinin toxumlarına, daxili qatlarına elə hopdurulmuşdur ki, onun sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Folklor mövzu seçimindən tutmuş dil-üslub məsələlərinə qədər yazıçının yazılarının ruhuna hopmuşdur. Əsərlərinin dili üzərində öləri təhlil aparmaqla yazıçının dilində xalqdan alınmış, ədəbi dildə az işlənən, yaxud bu dilə mə'lum olmayan söz və ifadələri aşkarlamaq mümkündür. Nümunə üçün bə'zi söz və ifadələrə nəzər salaq: gicav, dağar, yançımaq, ovma, pay yığan, tavana, ala dəymiş, yançıdar, vecala, yançaq,

¹ Əzizə Cəfərzadə. Eldən elə, Bakı, Gənclik, 1992, səh. 93.

² Əzizə Cəfərzadə. Sənsən ümidim, Bakı, Gənclik, 1985, səh. 306,

dayıdostu, əmidostu, yağasər, xakriz, təzmək, qar tütəməsi, topruq, simsar, ovbaş, oycalanmaq, azaddama kağızı, gövdən, xətb-damaq, yedici, kətəni, caraman (carçı), lələvün, qorğalamaq, öbəçi, şülən, öyəc, ibriç və s.

Ədəbi dildə az işlənən bu cür söz və ifadələrlə yanaşı Əzizə Cəfərzadənin əsərlərinin dilində təsvir olunan dövrün ruhunu əks etdirən ərəb və fars tərkibli sözlərə də təsadüf olunur. Əlbəttə, bu xüsusiyyət yazıçının əsərlərinin dilinə müəyyən qədər ağırlıq gətirir, lakin tarixi epoxanın ruhunu canlandırıdığı üçün yazıçıya bəraət qazandırmamaq olmur. Məhz bu baxımdan professor Qulu Xəlilovun Əzizə Cəfərzadənin əsərlərinin dili ilə bağlı mülahizələri diqqəti cəlb edir. O yazır: “Əzizə xanımın dili canlı, koloritli, təravətlidir. Onda poetik təsvirlər, obrazlı lövhələr çoxdur. Surətləri də əksər hallarda fərdiləşdirməyə, tipikləşdirməyə çalışır və buna müvəffəq olur. Bununla bərabər, ərəb, fars tərkibli ifadələrə xeyli yer verilməsini müəllifə irad tutmaq lazım gəlir. Belə ifadələr tək-tək surətlərin dilində təsadüf ediləndə təbii səslənir. müəllif təsvirlərində özünü büruzə verəndə isə əsərin dilinə ağırlıq gətirir. Başa düşürük ki, müəllif bə’zən bu ifadələrlə dövrün əhval-ruhiyyəsinin koloritini daha canlı vermək məqsədini güdmüşdür. Lakin bə’zən belə ifadələrin çoxluğu əsərin dilinin müasir oxucu üçün kütləvilikə xələl gətirir”.¹

Professor Qulu Xəlilovun mülahizələrində e’tiraz doğura biləcək məqamlar olsa da, bütövlükdə onun Əzizə Cəfərzadənin əsərlərinin dili ilə bağlı qənaətləri obyektivliyi, müşahidə sərrastlığı ilə seçilir.

Qeyd edək ki, Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığına müraciət edən müəlliflərin əksəriyyəti onun dili və üslubu barədə danışmağı vacib bilmişlər.

Rəsul Rza Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının dilini “Aləmdə səsim var mənim” əsəri fonunda belə səciyyələndirir: “Roman səlis, koloritli, yaxşı dildə yazılmışdır. Olsun ki, romanda, istərsə ayrı-ayrı hadisə iştirakçılarının fikir və deyimlərində, təsvirlərində dilin müəyyən arxaiklik tə’sirini qeyd edənlər olar. belə bir irad üçün iki cildlik romanda ayrı-ayrı misal tapılar. Ancaq nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, roman keçmiş, müəyyən tarixi dövrü təsvir edir. O vaxtlardan bəri Azərbaycan dili çox dəyişmiş, inkişaf etmiş, dilimizin yalnız lüğət tərkibi deyil, qrammatik normalarında da müəyyən dəyişiklik olmuşdur. Bu gün arxaik tə’sir bağışlayan ayrı-ayrı deyimlər (ifadələr) o zaman üçün təbii idi.

Dil baxımından romanın uğurlarından məhz mühüm bir cəhət də təsvir olunan dövrə məxsus danışıqın “əslinə uyğunluğu”, ayrı-ayrı obrazların dilində yaxşı mə’nada fərqlənmə, özünəməxsusluq xüsusiyyətidir. Seyid Əzimlə Qurbanqulunun, Sona ilə Narıncın, Cin Cavadla Alışın dili lüğət tərkibi ilə bir-birindən seçilir, bu personajlara məxsus dil həm də söz düzümü və obraz sistemi ilə xeyli fərqlənir. Roman səhifələrində onlarca yeni, az işlənən, yenidən dilə gətirilən, mə’nalandırılan gəlmə-anlam vardır”.²

Əzizə Cəfərzadə atalar sözləri və məsəllərdən də geniş şəkildə bəhrələnməmişdir. Məsələn: El ağzı, çuval ağzı; xas igid dayısına oxşar; qayın xatını — xayın xatını; Mərdi qova-qova namərd elədilər; tək əldən səs çıxmaz; biri yeyir yağlansın, biri çəkir gödən ağrısın; xan öpüb, “xanım” olub; İnak göz eləməsə, kələ sıçramaz; Dəvə vurub düzüvə, bəlkə gəlmisən özüvə; xiyar pulunna alınan ulağın ölüsü suda qalar; xırmana girən porsuq şana yabanı qəbul edər; Koramal ildə bir vurur, əlacı

¹ Qulu Xəlilov. Yeni tarixi roman, “Kommunist”, 25 yanvar 1973.

² Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət. “Azərbaycan”, 1977, N 12.

tapılmaz; həmişə iriz eşşəyin olar, fe'l gəlinin; yerindən it kimi durur, qurd kimi ulayır və s.

Akademik Məmməd Arif “Dil və üslub” adlı məqaləsində belə bir məqama diqqəti yetirir: “...Bədii dil öz mənşəyi e'tibarilə zəhmətkeş kütlələrin danışq dilindən alınsa da, ondan xeyli fərqlənir, çünki yazıçılar danışq dilindən istifadə edərkən, o zəngin, lakin qeyri-mütəşəkkil xəzinədən bütün təsadüfi, müvəqqəti, keçici və tələffüz e'tibarı ilə kobud sözləri atmış, ümumxalq dilinə, ruhuna uyğun olan sözləri saxlamışlar; onu daim daramış, işləmiş və gözəlləşdirmişlər”.¹

Qeyd edək ki, Əzizə Cəfərzadə də danışq dilindən, el ədəbiyyatı nümunələrindən, hətta müraciət etdiyi mövzu ilə bağlı tarixi fakt və mənbələrdən bu cür yaradıcı şəkildə bəhrələnməyi bacaran yazıçılardandır. Yazıçının obrazları öz dövrünə məxsus leksikona malikdir və onların biri digərini təkrarlamır.

Əzizə Cəfərzadə əsas e'tibarı ilə tarixi mövzularda yazıb-yaratdığından tarixi fakt və mənbələrdən yeri gəldikcə bəhrələnir. Bu fakt və mənbələrin bir qismi hadisələrin bədii axarında əriyib-itdiyindən zahirən nəzərə çarpmır. Bir çox fakt və mənbələr isə bilərəkdən qabardılır. Məsələn, “Gülüstan”dan öncə” romanında arxiv materialları bə'zən əslində olduğu kimi — rusca mətnə daxil edilir. Fakt və mənbələrdən bu cür bəhrələnmə romanın oxunaqlığını zəiflətsə də, sənədliyi və tarixiliyi gücləndirdiyindən oxucunu təsvir olunan hadisələrə inandırmaq məramına xidmət edir.

Qeyd edək ki, tarixi mövzusu əsərlərində alim Cəfərzadə ilə yazıçı Cəfərzadə qarşılaşır, biri-digərinə tə'sir edir və biri-digərini tamamlayır. Tarixi dövrün canlı və inandırıcı mənzərəsinin yaradılmasında Əzizə

¹ Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild, Azərb. EA nəşriyyatı, Bakı, 1968, səh. 253.

Cəfərzadənin bədii məntiqini bə'zən elmi faktlar tamamlayır.

Xalq ədəbiyyatından, xalq mə'naviyyatından və adət-ən'nələrindən bəhrələnmə Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığına xəlqilik aşlamışdır. Xəlqilik bütün detalları və təfərrüatı ilə yazıçının nəsrində özünü kəs etdirməkdədir. Əzizə Cəfərzadə tarixi mövzuda əsər yazan müasirlərindən (F.Kərimzadə, Ə.Nicat, F.Eyvazlı, C.Bərgüşad, İ.Hüseynov, Elçin, M.Süleymanlı və b.) məhz əsərlərinin ifrat xəlqiliyinə və kolorit zənginliyinə görə seçilir. Ona görə də yazıçının əsərləri xalqımızın maddi və mə'nəvi keçmişini öyrənmək üçün tutarlı mənbədir. Məsələn, “Bir səsin faciəsi” romanından bir epizoda nəzər salaq:

“Baş paltarla milli geyimləri: büzmə, qaddama, gendədur, xara tumanları, kimxa, tirmə, məxmər arxalıqları, qalınlığına cərgəylə qulplatdırılmış qızıl beşliklər düzülmüş zərxara, şəmsi-qəmər cutquları, qanovuz, ətlas köynəkləri, taqə şal, qaz-qaz, butalı binarə örpəkləri Şahnisə xanım öz zövqünə, adına görə aldırıb xonçalara yığdırmışdı”.¹ bu epizodda Azərbaycan xalqının geyim mədəniyyəti canlandırılır. Yazıçının əsərlərində həmçinin maddi və mə'nəvi mədəniyyətimizin digər tərəflərinə də işıq salınır.

Yuxarıda tarixi mövzuya müraciətlə bağlı yazıçının əsərlərində dövrün təfərrüatlı təsviri barədə müşahidələrimizi qeyd etdik. İndi isə konkret misallarla Əzizə Cəfərzadənin tarixi nəsrinə xas olan bu cəhəti səciyyələndirək. Mə'lumdur ki, bədii əsərlərdə hadisələri təfərrüatı ilə əks etdirmək yaradıcılığın məziyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməkdədir. Təfərrüat-bədiiliyin əsas komponentlərindən olub təsvir olunan hadisələrin canlılığını şərtləndirir. Tarixi mövzulu əsərlərdə isə təfərrüat dövrün koloritini, ruhunu əks etdirmək məramına xidmət edir. Yazıçı bununla tarixin boşluqlarını, ağ səhifələrini doldurmağa çalışır. Hətta

bə'zən Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində bu cür təxəyyülə söykənən təfərrüatlar o qədər üstünlük təşkil edir ki, onun əsərlərinin canrını müəyyənləşdirmədə çətinliklərə səbəb olur. Məsələn, bir vaxtlar yazığının “Aləmdə səsim var mənəm” romanın canrı bu səpkili mübahisə doğurmuşdu. Görkəmli şair Rəsul Rza Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığına həsr etdiyi “Talant, bilik, zəhmət” adlı məqaləsində yazığının “Aləmdə səsim var mənəm” romanının canrı ilə bağlı düşüncələrini belə ifadə edir: “Əzizə xanımın “Aləmdə səsim var mənəm” romanı tarixi romandırımı? Bu suala qəti cavab vermək üçün əsəri diqqətlə oxumaq bəs deyil.

...Doğrudur, romanda ili, günü mə'lum hadisələr, yaşadığı dövr zaman mühit sənədlərdə qeyd olunmuş, bioqrafiyası dönə-dönə qələmə alınmış real tarixi şəxsiyyətlər vardır. Lakin bunlarla birlikdə bu romanı tarixi roman adlandırmaq doğru olmaz.

Romanda bədii obrazı yaradılmış Seyid Əzim, onun ailə üzvləri, Mahmud ağa, Məmməd Səfa, Ünsizadə, Seyidəli və bir neçə başqasının başına gələn hadisələr romanın müəyyən tarixi faktlara əsaslandığını göstərir. Bununla birlikdə romanda daha çox müəllifin bədii fantaziyasından doğan “uydurulmuş” şəxsiyyətlər, hadisələr vardır. Bu, müəllif fantaziyasının məhsulu olan adamlar, hadisələr, romanın ümumi inkişaf xəttinə, ayrı-ayrı epizodların məntiqi toxumasına təbii olaraq daxil edilmişdir. Lakin bütün bunlar sözün dəqiq mə'nasında tarixiliyi tə'min etmir.

...Məhz bu baxımdan Əzizə xanımın romanı tarixilik axarındadır, inandırıcıdır, əhatəli, çoxplanlıdır, lakin tarixi roman deyil. Bu təsdiq nə romanın xüsusi məziyyəti, nə də onun nöqsanıdır. Bu sadəcə yazığının yaradıcılıq xüsusiyyətidir”.²

¹ Əzizə Cəfərzadə. Bir səsin faciəsi. Bakı, AzKC-nin mətbəəsi, 1997, səh. 65.

² Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət. “Azərbaycan”, 1977, N 12.

Şübhəsiz ki, xalq şairinin romanla bağlı düşüncələrində bir çox doğru qənaətlər mövcuddur. Lakin “Aləmdə səsım var mənım” əsərinin tarixi roman olmaması ilə bağlı onun mülahizələri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Hər şeydən əvvəl, Rəsul Rzanın özünün də e’tiraf elədiyi kimi roman Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edir; burada Seyid Əzimlə yanaşı, Mahmud ağa, Məmməd Səfa, Ünsizadə, Seyidəli və b. tarixi şəxsiyyətlər iştirak edir. Romanda XIX əsrin ortalarında cərəyan edən hadisələr canlandırılır. Şübhəsiz ki, bu fakt tarixi roman canrının müəyyənləşdirilməsində aparıcı rol oynamalıdır. Bundan əlavə mə’lumdur ki, tarixi mövzulu əsərlərdə tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə yanaşı, müəllif təxəyyülünün məhsulu olan obraz və əhvalatlara da yer verilir. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında bunun çoxlu sayda örnəkləri vardır. Ona görə də təxəyyülün güclü olmasını əsas tutaraq Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsım var mənım” romanını tarixi roman kimi qiymətləndirməmək doğru deyildir.

Qeyd edək ki, Rəsul Rzanın bu mövqeyi bu və ya başqa şəkildə Əzizə Cəfərzadənin sonralar çap olunmuş digər əsərləri haqqında başqa tədqiqatçılar tərəfindən də təkrar olunmuş, bütövlükdə onun yaradıcılığına şamil edilmişdir.

Əzizə Cəfərzadə yığcamlığı, konkretliyi sevən, sözü xəsisliklə xərcləyən yazıçıdır. Onun “Üç lövhəcik” hekayəsi bir səhifə, “Bülbülə bənzətdim” hekayəsi isə yarım səhifədən də azdır. İkinci hekayəni olduğu kimi təqdim edirik:

“Günəş üfüqdən boylandı, elə bil ki, altun gözəl yuyunub sudan çıxdı.. Od parçası kimi közərirdi... Xırda ləpələrə əvvəlcə al qan çiləndi sonra bu qırmızı ləkələr suda çalxandı, həll olundu, saraldı, narıncı rəngə çaldı...”

Sahildəki zeytun ağaclarının budaqlarına boz meyvələr kimi

düzülmüş sərçələr pıçılıyla uçdular... Onlardan biri günəşi qarşılamaq üçün pərvaz etdi.

Sərçə cikkildəyə-cikkildəyə üzü günəşə tərəf uçurdu; günəşin qızılı telləri onun köksünü altun rənginə boyamışdı.

Üzü günəşə uçanda, bülbülə bənzətdim sərçəni...

Qadir günəş..."¹

Biz burada nümunə olaraq Əzizə Cəfərzadənin hekayə yaradıcılığına təsadüfi olaraq müraciət eləmədik. Çünki bədii fikrin yığcam, konkret ifadəsi, lakonikliyi üçün hekayə canrı səciyyəvidir və yazıçıdan böyük məharət tələb edir. Tənqidçi Akif Hüseynovun doğru qeyd elədiyi kimi, "... yığcamlıq ancaq bu və ya başqa canrın spesifik əlaməti olmayıb, ümumi sənətkarlıq keyfiyyətidir; bütün bədii formalar üçün eyni dərəcədə vacib məziyyətdir".² Məhz buna görədir ki, Əzizə Cəfərzadə təkcə hekayələrində deyil, povest və romanlarında da yığcamlığa, konkretliyə nail olur. Məsələn, "Aləmdə səsim var mənim" romanında təkcə Seyid Əzimin həyatı deyil, bütövlükdə XIX əsrin ortalarının tarixi mənzərəsi canlandırılır. Lakin yazıçı hadisələri elə məharətlə ümumiləşdirir ki, əsərin həcmi böyümür. çünki müəllif tarixi fakt və materiallarla işləməklə yanaşı, dövrün ruhunu tutduğundan əsas hadisələrlə qeyri-əsas hadisələri biri-birindən məharətlə fərqləndirir. Yaxud, "Gülüstan"dan öncə" romanında Azərbaycan xanının rus müstəmləkəçiliyinə qarşı aparmış olduğu azadlıq mübarizəsi fakt və sənədlərlə yanaşı, həm də bədii lövhələrlə, canlı xarakterlərlə təqdim olunur. Bu isə yazıçıya təsvirlərində konkretliyə, lakonikliyə nail olmağa imkan verir.

Mə'lumdur ki, tarixi roman canrı 40-50-ci illərdən fərqli olaraq 60-80-ci illərdə yeni keyfiyyətlər qazanmış, canrın bu təkamülü onun

¹ Əzizə Cəfərzadə. Əllərini mənə ver... Bakı, Gənclik, 1970, səh. 56.

² Akif Hüseynov. Nəsr və zaman, Bakı, Yazıçı, 1980, səh. 4.

poetikasında da aşkar nəzərə çarpmaqdadır. Bu mə'nada tənqidçi Akif Hüseynovun mülahizələri maraqlıdır və onunla razılaşmamaq olmur: “Yeni keyfiyyətlər kəsb edən nəsr həm əvvəlki dövrün zahiri monumentallıq əlamətlərindən xilas olmaq istəyir, odur ki, başqa səciyyəli təhkiyəyə üz tutur, həm də klassik və müasir bədii düşüncənin tərəvətli və cəlbedici görünən ifadə vasitələrindən — psixoloji təhlillərdən, assosiativlikdən, daxili düşüncələrdən, sərbəst zaman keçidlərindən, subyektiv inikas tərzindən faydalanmağa çalışır, sənətkarlıq axtarıqlarını bu istiqamətə yönəldir”.¹

60-70-ci illər nəsrinə üçün söylənilmiş bu mülahizələrin bir çox məqamları eynilə Əzizə Cəfərzadənin nəsrinə şamil edilə bilər. Şübhəsiz ki, Əzizə Cəfərzadənin tarixi nəsrinə M.S.Ordubadinin, M.Hüseynin, Əbülhəsənin, S.Rəhimovun, Ə.Vəliyevin və b. müəlliflərin tarixi mövzuda yazmış olduğu əsərlərdən həm forma, həm də məzmununa görə fərqlənə bilər. Çünki adı çəkilən yazıçıların əsərlərindəki “monumentallıq” Əzizə Cəfərzadədə müşahidə olunmur. Əksinə, Əzizə Cəfərzadə “monumentallıqdan” imtina etməklə təhkiyəni gücləndirmiş, hadisələrin dramatikliyini və dinamizmini təmin etmişdir.

Əzizə Cəfərzadə bədii nəsrində sücət qurumuna xüsusi diqqətlə yanaşır. Bu isə onun əsərlərinin maraqla oxunmasını təmin edir.

Professor Qulu Xəlilov yazır: “...Həqiqi romançı üçün əsas obyekt həyatdır, canlı insanlardır, dövrün əhvali-ruhiyyəsidir. Dövrün tipik hadisələrini seçmək, ümumiləşdirmək, qruplaşdırmaq və bütün bunları insanların “mə'nəvi-əxlaqi dünyasından” keçirmək, maraqlı sücət ətrafında təsvir etmək sənətkarlığın mühüm şərtlərindəndir. Sücetsiz roman yazmağa cəhd edənlər ədəbiyyat tarixində müvəffəqiyyətsizliyə uğramışlar. çünki belə sə'ylər roman kimi mə'suliyyətli canrın

¹ Akif Hüseynov. Nəsr və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980, səh. 8-9.

parçalanmasına, dağılmasına... doğru aparır”.¹

Qulu Xəlilovun roman canrında sücətlə bağlı bu mülahizələrilə razılaşmamaq olmur.

Əzizə Cəfərzadənin nəsr əsərləri, xüsuslə romanları vahid sücət, konflikt ətrafında qurulmur. Yazıçı “... oxucunu maraq içində saxlaya bilmək, obrazların mürəkkəb inkişafında bəzən öləri görünə bilən hərəkət və əlaqələrinə əsərin ana ideya-bədii xətti axarında yön verə bilmək”² üçün çoxplanlılığa üstünlük verir, müxtəlif sücət xətlərini məharətlə qovuşdurur. Bu cəhət yazıçının yazı manerasının əsasını təşkil etməkdədir. Lakin bu çoxplanlılıq yazıçının nəsrini struktur, kompozisiya baxımından mürəkkəbləşdirmir. Çünki Əzizə Cəfərzadə dəst-xətti e’tibarı ilə sadə üslub tərzinə meyllidir. Onun əsərlərində biri-birini tamamlayan müxtəlif sücət xətləri də mürəkkəblik yaratmır. Daxili struktur və kompozisiyanın bu qovuşuğu qəhrəmanların xarakterlərinin aşkarlanmasında həlledici rol oynayır. Belə ki, yazıçının obraz və xarakterləri müxtəlif sücətlər boyu davam edən konfliktlər fonunda evolyusiya yolu ilə təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, Əzizə Cəfərzadənin obraz və xarakter yaradılışına özünəməxsus münasibəti vardır. Yazıçı öz qəhrəmanlarının daxili dünyasını daha çox onların hərəkəti, dinamikası fonunda aşkarlamağa çalışır. Məsələn, Seyid Əzim Şirvaninin (“Aləmdə səsim var mənim”), Nişat Şirvaninin (“Vətənə qayıt”), Şah İsmayıl Xətəinin (“Bakı — 1501”), Mirzə Güllərin (“Bir səsin faciəsi”) və b. qəhrəmanların mə’nəvi aləmi, xarakteri ilk növbədə onları hərəkətləri, əməlləri ilə açılır. Lakin yazıçı həmçinin təsvir və təhkiyələrində qəhrəmanları haqqında düşüncələrini ifadə edir, özü onları xarakterizə edir. Həmçinin qəhrəmanların xarakteri

¹ Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, “Elm”, 1973, səh. 155.

² Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət. “Azərbaycan”, 1977, N 12.

digər obrazlarla qarşılıqlı əlaqə, münasibət və konfliktə açılır.

Əzizə Cəfərzadə qəhrəmanlarının hərəkətlərini, davranışlarını təfərrüatı ilə əks etdirməyə, onların bioqrafiyasını müfəssəl danışmağa maraq göstərir. Lakin yazıçının qəhrəmanlarının xarakterini açmağa yönəlik təfərrüatları yorucu və cansıxıcı deyil, ciddi psixoloji təsir bağışlayır. Bu cür təfərrüatlar, detallar obrazların daxili aləminin açılışında mühüm rol oynayır, onların canlılığını, həyatiliyini təmin etmiş olur.

Əzizə Cəfərzadənin povest və romanlarında əsas diqqət baş qəhrəmana yönəldilir. Müəllif əsər boyu baş qəhrəmanın xarakterini bütün yönərdən aşkarlamağa çalışır. Yazıçının əsas baş qəhrəmanları olan Seyid Əzim Şirvani (“Aləmdə səsim var mənim”), Nişat Şirvaninin (“Vətənə qayıt”), Abbas Səhhət (“Yad et mənə”), Sabir (“Sabir”), Zərrintac (“Zərrintac — Tahirə”), Mirzə Güllər (“Bir səsin faciəsi”), Molla Sadıq (“İşığa doğru”) və b. məhz bu səpkidə qələmə alınmışdır. Bu əsərlərdəki epizodik surətlər sücət boyu baş qəhrəmanın daxili dünyasının tamamlanmasına xidmət edir. Lakin bu o demək deyildir ki, Əzizə Cəfərzadənin nəsrində epizodik surətlər əhəmiyyətsiz yer tutur. Əksinə, yazıçı canlı epizodik surətlərlə onların hər birini görümlü tərzdə təqdim edə bilir.

Əzizə Cəfərzadənin əsərlərinin başlıca konfliktini köhnəliklə mühafizəkarlıqla yenilik arasındadır. Onun qəhrəmanları bu əbədi mübarizədən əziyyət çəkir və çox zaman onun qurbanı olurlar. Qeyd edək ki, “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənim”, “Yad et mənə”, “Sabir”, “Zərrintac — Tahirə”, “İşığa doğru”, “Bir səsin faciəsi” romanları əsasən bu konflikt üzərində qurulmuş və obrazların xarakteri bu konflikt fonunda açılmışdır.

Əzizə Cəfərzadə istər tarixi, istərsə də müasir mövzulu əsərlərində

tipik hadisələri canlandırmağa çalışır. O, ötəri, keçici hadisə və əhvalatları ədəbiyyata gətirməyi sevmir; bütün bunlar onun nəsr yaradıcılığının ümumiləşdirmə vüs'ətini tə'min edir.

Əzizə Cəfərzadənin nəsrində təsvir və təhkiyə aparıcı yerlərdən birini tutur. Yazıcının təsvir və təhkiyəsi çılğınlığı, tə'sirliyi ilə seçilir. Məsələn:

“Bazar qaynayırdı. Meydanda bircə nəfər belə başqa fikirdə olan adam yox idi. Olsaydı bir dəqiqənin içində parça-parça edilər, qanuni e'dam üçün tikəsi də tapılmazdı. Qaragüruh xüsusi din mübəlləğlərinin hökumət xəfiyələrinin qızıdırılıb son həddə gətirilmişdi. Qaragüruh artıq bircə, açıq, kortəbii hücumla keçmişdi. Kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu anlayacaq vəziyyətdə deyildi. Qaragüruhün düşünən beyni elə dumanlaşdırılmışdı ki, onun aqlını yalnız baş vəzirin əlilə şahın dini və hərbi xəfiyələri idarə edirdi. Qaragüruhün beyni elə qara qan olmuşdu ki, indi oğlu da, atası da qarşısına çıxsaydı haqsızlığın qurbanı olub ayaqlar altında məhv ola bilərdi. Qorxulu qüvvət idi bu qaragüruh. Çox qorxunc. İdarəolunmaz palçıq seli, toz tufanı bəlkə də qaragüruhdan az dəhşət doğurardı. Ondan qaçıb gizlənmək, haradasa daldalanmaq mümkün idi, bundan yox”.¹

“Zərrintac — Tahirə” romanından gətirilmiş bu parçada yazıçı təhkiyəsinin yaratdığı mənzərənin canlılığını duymamaq mümkün deyildir. Təhkiyədə psixoloji detallara diqqət yetirilməsi təsvir olunan səhnənin tə'sirliyini artırır. Yazıçı hadisəni sadəcə olaraq təsvir edir, özü heç nəyə müdaxilə etmir, münasibət bildirmir. Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

“Gecə yarısının sərin mehi üzünə dəyəndə ayıldı. Əvvəlcə ağrı-filan hiss etmədi. başını azacıq qaldırıb ətrafına nəzər saldı. İlk anda heç harada olduğunu: öz həyətinə, evinin qənsərində düşdüyünü dərk

etmədi. Başını qaldıranda boynundan bir ağrı qopdu ki, başının tükləri ayağına salama gəldi. Qurumuş qan dodaqlarını bir-birinə yapışdırmışdı. İnilədi. Səsini özü belə eşitmədi. Haçandan-haçana başına gələn əhvalat yadına düşdü. İndi artıq tamamilə ayılmışdı. Güc-bəla ilə ağrıyan qoluyula təkən verib qalxındı. Ətrafa bir də göz gəzdirdi. Gecənin kölgələrə, şövkələrə qərq etdiyi evini həyətinə, bağını güclə tanıdı və əgər buna sevindi demək mümkünsə, o doğrudan da sevindi. Sevindi ki, yol getməli olmayacaq. Gedə bilməyəcək. Sevindi ki, onu bu kökdə heç kəs görməyəcək. Dost təəssüflənməli, rəqib sevinməli olmayacaq. Bu fikirlər onu bir qədər təskin etdi və elə bil cavan canına qüvvət gəldi; ağrıları dişinə tutub sürünə-sürünə evinə tərəf yönəldi. Heç vaxt bağlanmayan qapısın itələdi. Açdı, içəri iməkləyib yatacaq taxtına dırmandı. Uzandı. Bədəninin bütün üzvlərinin ağrıların yalnız indi bütün dəhşətiylə duydu. Amma hər halda evindəydi. Bir qədər arxayınlaşdı. Yenidən huşa getdi; yox, huşunu itirdi”.²

“İşığa doğru” romanında təsvir olunan bu epizodda yazıçı qəhrəmanı Molla Sadığın qoçular tərəfindən döyülüb bağa atıldıqdan sonrakı vəziyyətini canlandırmışdır. Bu təhkiyədə də yazıçı öz mövqeyini açıqlamır, sadəcə olaraq qəhrəmanın başına gələnləri təsvir etməklə kifayətlənir.

Əzizə Cəfərzadənin təhkiyələri qəhrəmanlarının xarakterlərinin açılışında mühüm rol oynayır. məsələn, “Bir səsin faciəsi” romanında Salman bəyin oğlu Səfərin xarakterinin açılışında, onun mə'nəvi dünyanın gizli, qapalı tərəflərinin üzə çıxarılmasında məhz yazıçı təhkiyəsi aparıcı rol oynayır. Müəllif tüfeyli həyat tərzini keçirərək özü də bilmədən gənc Reyhanı bədbəxt edən, lakin sonralar gözünün ilk ovunu

¹ Əzizə Cəfərzadə. Zərrintac—Tahirə, Bakı, Göytürk, 1996, səh. 16.

² Əzizə Cəfərzadə. İşığa doğru, Bakı, Şirvanəşr, 1998, səh. 77.

heç zaman unuda bilməyən və xoşbəxtliyi qurduğu ailə həyatında tapmayan bəy oğlu Səfərin sarsıntılarını belə təqdim edir:

“Cıdır meydanında şirin məşq gedirdi. Təlimçinin nəzarəti altında cavan bir minici boz rəngli, ağ, amma nişanları olan bir atı çapırdı. Gah saha qaldırır, gah yorğa, gah dördnala yürüməyə məcbur edirdi. Murad ağa özü də burada, təlimçiylə yanaşı durmuşdu. Əslində əmrləri o özü verirdi. Elə cavan minici də təlimçiyə çox məhəl qoymayan Murad ağanı dinləyirdi. Qızgın, dairəvi, dördmə çapışdan sonra cavan sürücü Murad ağanın qarşısında qəfil atı saxladı. Cilovu təlimçiyə tullayıb düz Murad ağanın qolları arasına atıldı. Səfər heyrətə belə macal tapmadı. Çünki... çünki... Çünki bu anda tarix dayandı. Yox! Yox! Yox, dayanmadı! Fələyin çarxı geriyə, tərsinə fırlanmağa başladı. Və... iyirmi il əvvəl Salman ağaya məxsus saman dolu zağalardan birində dayandı. 15-16 yaşlı Reyhan gülümsəyirdi. Həyəcandan beləcə qızarmışdı; həyadan beləcə pörtmüşdü. Al, gülümsər dodaqları beləcə, nəyəsə, nəyəsə pıçıldayırdı. Səfər sözləri eşitmirdi. Onda da, indi də. Titrək barmaqlara toxunduqca, dünyanın bütün səsləri, sözləri tək-cə iki ürəyin bir ahənglə tappılısına çevrilmişdi. Səfər onda da, indi də dünyanın bütün gözəlliklərini unutmuş, onların hamısı o gülümsər qara gözlərdə, o kölgəli, Allahdan sürməli kirpiklərdə cəmlənmişdi. İndi Səfər o “zağalı günlərdən” 20 il-cən vaxt keçdiyini unutmuşdu. Bu anla yaşayırdı. Bu anla nəfəs alırdı”.¹

Yuxarıda Əzizə Cəfərzadənin təsvir və təhkiyəsinin güclü təsiri malik olduğunu qeyd etdik. Bu cəhət onun irsini araşdıran tədqiqatçılar tərəfindən də e'tiraf olunmuşdur. məsələn, professor Xalid Əlimirzəyevin bununla bağlı qənaətləri maraqlıdır. O yazır: “Gözəl nasir, əlvən, axıcı təhkiyə ustası olan Əzizə Cəfərzadənin təsvirlərində ürək oxşayan bir

lirizm, şairanəlik vardır. Ümumiyyətlə, Əzizə xanım şair qəlbli, şair təbiətli nasirlərimizdəndir”.²

Əzizə Cəfərzadənin nəsrində təsvir və təhkiyə ilə yanaşı monoloq və dialoqlara da geniş müraciət olunur. Yazıçı xüsusilə obrazın düşüncə və sarsıntılarını əks etdirmək üçün daxili monoloqlardan bəhrələnmişdir: “Yaxşı olsan cənnətə, pis olsan cəhənnəmə gedəcəksən. Amma bu səni qorxutmaqçün deyilməyib. Axı, sən uşaq deyilsən; əsil insan olmağa çalış! Pərvədigari — aləmə məhəbbətinçün insan ol. Yaxşı insan. Cəhənnəm qorxusuyla deyil; Allaha məhəbbətçün, ürəyində Allah sevgisi olduğu üçün yaxşı ol! İnsanın cismi deyil, ruhu əbədidir. Əbədi dünya ruhani dünyadır”.¹

Bu kiçik daxili monoloqda Əzizə Cəfərzadə qəhrəmanı Sadığın insanlıq haqqında təsəvvürlərini, ideal axtarışlarını əks etdirmişdir.

Qeyd edək ki, yazıçının əsərlərində monoloqlardan daha çox dialoqlar aparıcı yer tutur. Müəllifin dialoqlara geniş yer verməsini bir çox səbəbləri vardır. Əvvəla, romanı yalnız təsvir əvəzində təhkiyə üzərində qurmaq, baş verən əhvalatları sadəcə təsvir etmək roman canrı üçün məqbul olsa da (dünya ədəbiyyatında bu cür romanlar mövcuddur), bu üslub oxunaqlı hesab edilmir, bu isə şübhəsiz ki, əsərin təlqin gücünü zəiflədir. Ona görə də Əzizə Cəfərzadə dialoqlara geniş yer verməklə əsərin oxunaqlılığına, təsirliyinə nail olur. Digər tərəfdən, dialoq bədii nəsrə canlılıq gətirir ki, bu da sənət əsəri üçün olduqca vacibdir. Bundan əlavə, yazıçının əsərlərində dialoqlar obrazın daxili dünyasının aşkarlanmasında vasitə rolunu oynayır — çünki obrazları yalnız hərəkətləri yox, həm də sözləri xarakterizə edir. Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində dialoqlar kütləvi səhnələrin yaradılışında da xüsusi yer tutur.

¹ Əzizə Cəfərzadə. Bir səsin faciəsi. Bakı, AzKC-nin mətbəəsi, 1997, səh. 56.

² Xalid Əlimirzəyev. Şair təbiətli nasir. “Azərbaycan qadını”, 1982, N1, səh. 7.

Əlbəttə, dialoqların yazıçının bədii nəsrində daşdığı funksiyaların hər birini konkret misallarla səciyyələndirmək mümkündür. Lakin tədqiqatın həcmnin lüzumsuz böyüməməsi xatirinə buna ehtiyac görmür sadəcə bir nümunə ilə kifayətlənirik. “Zərrintac—Tahirə” romanında nümunə gətirmək istədiyimiz bu dialoqda yazıçı kütləvi səhnə epizodu yaradır:

“ — Deyir əmisini də yəqin özü vurdurub ki...

— Deyir öldürən aşnasıymış...

— Bə deyirlər ki, şeyxilərdəndi?..

— Yoox... Baba, şeyxilərin burda əli nə gəzir? Axund bu cindəyə mane olurdu. Candan əl-qol atmağa qoymurdu.

— Bə nə deyəydi, baba, deyəydi çırman düş ortalığa, Qəzvin arvadlarını da apar dalınca?

— Qəvin arvadları da ki, haya bənddi...

— İşə bax aaa! Elə üzü nurlu kişiyyə də qıyallar, baba?

— Əli qurusun qıyanın, hər kəsdi — əclafdı...

— Gör bir kimə əl qalxızıb?

— Əl nədi, gədə? Deyir əlnən yox, nizəynən vurub...

— O nizə onun gözünə bataydı...

— İki gözü bir deşikdən çıxaydı...

— Allah adamı... Ruhani...

— Özgə qayınatası...

— Əmisi demirsən? Doğmaca əmisi...

— Uşaqlarının babası...

— Ona dərs deyən...

— Müəllim... Qurani-kərim öyrədəni...

— Ay Quran qənim olsun bu baba it uşağına...

¹ Əzizə Cəfərzadə. İşığa doğru. Bakı, Şirvanəşir, 1998, səh. 103.

— İt demə! Necə qıyırsan? Yazıq, binəva itdər inciyər sənnən...

— Allah, sən saxla bu fitnə-felli arvadların fitnəsinnən!..

— Lə'nət!!!”¹

Yazıçının nəsrində təhkiyə ilə dialoq üzvi şəkildə biri-birini əvəz eləyir ki, bu da mütaliə zamanı oxucunu yormur, əksinə əsərin daha oxunaqlı olmasına imkan yaradır.

¹ Əzizə Cəfərzadə. Zərrintac—Tahirə. Bakı, Göytürk, 1996, səh. 47-48.

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Əzizə Cəfərzadənin yazıları nəsrimizin özünəməxsus nümunələrindən hesab olunur. Yaradıcılığa 1937-ci ildə yazıb çap etdirdiyi “Əzrayıl” hekayəsi ilə başlayan yazıçı həmin dövrdən indiyədək bədii sənət dünyasından ayrılmamış, onlarla maraqlı, oricinal hekayə, povest və roman qələmə almışdır. Əzizə Cəfərzadənin bədii əsərlərinin az bir qismi müasir, əsas qismi isə tarixi mövzuda yazılmışdır. Lakin bu fərqləndirmə şərti səciyyə daşıyır. Çünki yazıçının müasir mövzulu əsərləri xalqın tarixinə, kökünə bağlı olduğu kimi, tarixi mövzulu əsərlərinə də müasirlik ruhu hakimdir.

Əzizə Cəfərzadənin hekayələri daha çox tarixi, məişət, folklor motivləri əsasında yazılmışdır. Bunları müraciət olunan mövzu obyektinə görə tarixi və müasir mövzulu hekayələr kimi səciyyələndirmək mümkündür. Müəllifin tarixi hekayələrində ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin həyatından alınmış mövzular üstünlük təşkil edir. Müəllifin müasir mövzulu hekayələrinin əksəriyyəti isə uşaq həyatından bəhs edir. Bundan əlavə, yazıçının nağıl-hekayələri də vardır ki, bunlar xalq ədəbiyyatına müraciət və ondan bəhrələnmənin oricinal nümunələridir.

Əzizə Cəfərzadənin povestləri də hekayələri kimi tarixi və müasir mövzularda qələmə alınmışdır. Yazıçının tarixi povestləri (“Hun dağı”, “Cəlaliyyə”, “Bəla” və s.) müxtəlif dövrləri (ən qədim, orta əsrlər, XIX—XX əsrlər) əhatə etməklə tarixi şəxsiyyətlərin həyatını işıqlandırmaqdadır. Müəllifin povestlərinin bir qismi müasir mövzuda yazılmışdır. Bunların içərisində “Əllərini mənə ver” və “Səməndər quşu” povestləri təkcə müasir mövzuda yazılması ilə deyil, həmçinin ideya-problem müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Lakin Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanları

əsərləri ilə tanınır. Onun biri-birinin ardınca yazmış olduğu “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Eldən-elə”, “Bakı — 1501”, “Zərrintac — Tahirə”, “Gülüstan”dan öncə”, “Bir səsin faciəsi”, “İşığa doğru” və başqa romanları tarixi nəsrimizin inkişafına ciddi tökan vermişdir. Bu romanların mövzusu əsasən XVI—XX əsrlərin tarixi hadisələrini əhatə edir və onlar xalqımızın milli, tarixi, etnoqrafik cizgilərini əks etdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazıçı “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənim”, “Yad et məni” adlı romanlardan ibarət trilogiyasında və bu trilogiyanın şərti davamı olan “Sabir” romanında Şirvanın ictimai-tarixi və ədəbi-mədəni mühitini olduqca zəngin detallarla təsvir etmiş, Azərbaycanın Nişat Şirvan, Seyid Əzim Şirvani, Abbah Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir kimi ədəbi şəxsiyyətlərinin canlı obrazını yaratmışdır.

Əzizə Cəfərzadənin Cənubi Azərbaycan və İran ilə bağlı axtarışları “Zərrintac — Tahirə” romanında öz əksini tapmış, habelə həmin romanın davamı olan “İşığa doğru” əsərində Vətənimizin Güneyi ilə bağlı sücətlərə yer verilmişdir.

Yazıçının “Bakı — 1501”, “Gülüstan”dan öncə” romanlarında xalqımızın azadlıq, müstəqil dövlətçilik və vahid Azərbaycan uğrunda apardığı mübarizələr təsvir olunmuşdur.

Əzizə Cəfərzadənin nəsr yaradıcılığı vətəndaşlıq amalının qabarıq təsviri, xalq həyatı və el birliyinin bariz təcəssümü ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçının əsərləri sənətkarlıq baxımından da maraq doğurur.

Bütövlükdə Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığını səciyyələndirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı altmış ildən artıq bir dövrü əhatə etməkdədir. O, İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev, İsa Hüseynov, İsi Məlikzadə, Fərman Kərimzadə, Anar, Sabir Əhmədov, Əkrəm Əylisli,

Xalidə Hasilova, Elçin, Əlisa Nicat, Ələviyyə Babayeva, Əzizə Əhmədova və b. yazıçıların yaşayıb yaratdığı bir mühitdə fəaliyyət göstərmişdir. Yaradıcılığa erkən başlasa da, o, əsərlərinin ruhu e'tibarı ilə altmışıncı illər nəslinə mənsubdur.

2. Əzizə Cəfərzadənin tarixi əsərlərində ədəbi şəxsiyyətlərin obrazı aparıcı yer tutur. Seyid Əzim Şirvani ("Aləmdə səsim var mənim"), Nişat Şirvani ("Vətənə qayıt"), Abbas Səhhət ("Yad et məni"), Sabir ("Sabir") və s. ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarına bu qədər dəyər verməsi, hər şeydən əvvəl, müəllifin ədəbiyyatşünas olması, həmin tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı fakt və hadisələrə dərinlən bələd olması ilə əlaqədardır. Lakin yazıçı ədəbi şəxsiyyətlərlə yanaşı, tarixi-siyasi şəxsiyyətlərin də obrazlarını yaratmış, tariximizin qaranlıq dövrlərinə işıq tutmuşdur.

3. Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində tarix bütün təfərrüatı ilə əks olunur. Bir yazıçı kimi onu yalnız təsvir etdiyi baş qəhrəmanın (tarixi şəxsiyyətin) həyatı deyil, həmçinin bu qəhrəmanın (tarixi şəxsiyyətin) yaşatdığı, fəaliyyət göstərdiyi dövr, mühit, epoxa maraqlandırır. Ona görə də yazıçının əsərlərində təkcə tarixi şəxsiyyətlər deyil, tarixi olmayan şəxsiyyətlər də tarixdə yaşamışlar kimi canlı, real, inandırıcı tə'sir bağışlayır.

4. Əzizə Cəfərzadənin tarixi nəsrində etnoqrafik detallara geniş yer verilir. Müəllif unudulmuş, yaxud da unudulmaqda olan adət-ənənələrimizi canlandırır, onları olduğu kimi oxuculara təqdim edir. Ona görə də Əzizə Cəfərzadənin nəsri yalnız bədii sənət nümunəsi kimi deyil, xalqımızın etnoqrafik yaddaşını özündə daşıyan və yaşadan mənbə kimi də əhəmiyyətlidir. Buna görə də yazıçının romanlarının bə'zən canr tipi e'tibarı ilə tarixi-etnoqrafik roman kimi səciyyələndirilməsi tamamilə təbiidir.

5. Əzizə Cəfərzadə folklorla bağlı yazıçıdır. Onun əsərlərinin dilində,

üslubunda məzmununda və formasında xalq ədəbiyyatında gələn cəhətlər çoxdur. Belə ki, yazıçının dili olduqca sadə və anlaşılıqdır, xalq arasında işlənən söz və ifadələrlə, atalar sözləri və məsəllərlə zəngindir. Bundan əlavə, Əzizə Cəfərzadə hadisələrin təsvirində və obrazların mükəllimələrində xalq ədəbiyyatının bayatı, nəğmə, sayaçı sözləri, holavar, layla, oxşama, nazlama və s. canlarına müraciət etmiş, onlardan yerli-yerində bəhrələnmişdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, xalq ədəbiyyatına bağlılıq və ondan istifadə yazıçının əsərlərinə xəlqilik aşlamışdır.

6. Yazıçının əsərləri forma və məzmununa görə özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. Əzizə Cəfərzadə istər müasir, istərsə də tarixi mövzulu əsərlərində öz üslubunu və dəst-xəttini qoruyub saxlamışdır. O, xüsusilə tarixi povest və roman canrının bir çox maraqlı, oricinal nümunələrini yaratmış, ümumiyyətlə tarixi nəsrimizi yeni çalar və keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

7. Əzizə Cəfərzadənin nəsrində müasirlik ruhu qabarıqdır. Yazıçının tarixi povest və romanlarında, ən qədim dövrdən XX əsrədək cərəyan edən tarixi hadisələr bədii əksini tapmışdır. Lakin müəllif tarixi keçmişə əks etdirsə də, əsərlərinin ideya müasirliyini təmin edə bilmişdir. Məsələn, “Bakı — 1501”, “Gülüstan”dan öncə”, “Bəla” və başqa əsərlərində qaldırılan problemlər istiqlaliyyətini yenidən qazanmış Azərbaycanın bugünü ilə səsleşdirməkdədir. Hətta bəzən yazıçının romanlarında ayrı-ayrı surətlərin mükəllimələrində, təhkiyə və ricətlərdə birbaşa və ya dolayısı ilə bugünün problemlərinə diqqət yetirilir, ona münasibət bildirilir.

8. Əzizə Cəfərzadə sovet siyasi rejiminin ən sərt dövrlərində belə ənənəvi stereotiplərə uymamış, yazılarında ideoloji sapıntılara yol verməmişdir. O, yalnız mənsub olduğu xalqa bağlı olmuş, onun tarixini

və bugününü qələmə almış, Vətənin və millətin idealları ilə nəfəs almışdır. O, bir çoxları kimi sovet ideologiyasının yanlış təmayüllərinə uyaraq müraciət etdiyi tarixi mövzuları saxtalaşdırmamış, yanlış, birtərəfli şəkildə təqdim etməmişdir. Əksinə, yazıçının fəaliyyətinin əsas qayəsi Vətənin qaranlıqlar içərisində itən, gizlədilən, yasaq edilən tarixinə işıq tutmaq, aydınlatmaqdır. Bu mə'nada Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığına millilik ruhu hakimdir. Əlbəttə, saxta beynəlmiləçiliyin cidd-cəhdlə təbliğ olunduğu, konsepsiya və şüara çevrildiyi bir dövrdə millilik ruhunun qabarıq göründüyü əsərlər yazmaq yazıçıdan böyük cəsarət tələb edirdi. Bu cəsarət daima Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Elə buna görə də, müasir mövzularda deyil, tarixi mövzularda yazdığı üçün Əzizə Cəfərzadəni cəsarətsizlikdə günahlandırmaq doğru deyildir.

9. Əzizə Cəfərzadə əsərlərinin ruhu e'tibarı ilə xalqa bağlıdır ki, bu da onun yaradıcılığına xəlqilik keyfiyyəti aşlamışdır. Xəlqilik yazıçının yaradıcılığının bütün sferalarında özünü göstərməkdədir. Hər şeydən əvvəl, bunu əsərlərin dilində aydın müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Əzizə Cəfərzadənin dili xalq danışığı dilinin bütün zənginliyini, sadəliyini və aydınlığını özündə əks etdirir. Digər tərəfdən, xəlqilik mövzuların işlənməsində aşkar duyulmaqdadır. O, nədən yazır-yazsın, hansı problemə toxunur-toxunsun xalqın içinə enməyi bacarır. Əzizə Cəfərzadənin əsərlərinin ideya-estetik cəhətləri də xəlqilik ruhuyla yığılmışdır. Xəlqilik həmçinin müəllifin təsvir etdiyi hadisə və əhvalatların mahiyyətində, obraz və qəhrəmanların xarakterlərində ifadəsini tapmışdır.

Əlbəttə, bir tədqiqat işində Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığının bütün problemlərini araşdırmaq mümkün deyildir. Ona görə də bu dissertasiya Əzizə Cəfərzadə haqqında ilk sistemli araşdırma olmaqla, gələcək tədqiqatlar üçün perspektiv rolunu oynayacaqdır. Şübhəsiz ki,

gələcəkdə Əzizə Cəfərzadənin bədii nəsrî canrlar üzrə araşdırılacaq, onun hekayə, povest və romanları müstəqil şəkildə öyrəniləcəkdir. Bundan əlavə, yazıçının yaradıcılığının problemlər üzrə tədqiqi də vacibdir. Həmçinin Əzizə Cəfərzadə daha çox tarixi mövzularda yazıb-yaratdığı üçün onun əsərləri tarixi aspektdə də araşdırılmalı, öyrənilməlidir. Gələcək tədqiqatlarda Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığının folklorla bağlılığı da müstəqil şəkildə təhlil obyektinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, III c, Bakı, Azərb. EA nəşri, 1957.
2. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, I və II cildlər, Bakı, Azərb. EA nəşri, 1967.
3. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1988.
4. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları (Tərtib edən Ə.Cəfərzadə), Bakı, Gənclik, 1974, 126 s.
5. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları (Tərtib edən Ə.Cəfərzadə), II nəşri, Bakı, Gənclik, 1991, 284 səh.
6. Abbasov T. Tarixi roman və bədii həqiqət, “Ulduz”, 1982, N12.
7. Axundov Yavuz. Azərbaycan sovet tarixi romanı, Bakı, Yazıçı, 1979.
8. Axundov Yavuz. Tarix və roman, Bakı, Yazıçı, 1988.
9. Axundov Yavuz. Tarixi roman yeni mərhələdə, Bakı, Maarif, 1998.
10. Arif Məmməd. Müasirlik, novatorluq, kamillik, “Azərbaycan kommunisti”, 1974, N12
11. Askad Muxtar. Çinar haqqında əfsanə, “Azərbaycan qadını”, 1979, N10.
12. Bayramov Q. “Vətənə qayıt”, “Bakı”, 1 mart 1978.
13. Bədəlov K. Böyük şair haqqında roman, “Azərbaycan gəncləri”, 21 iyun 1973.
14. Vəliyev V. “Anamın nağılları”nın nağıl gözəlliyi. “Azərbaycan müəllimi”, 20 may 1983.

15. Vəliyev İ. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası, Bakı, Günəş, 1999.
16. Vardani Mücrim Kərim. Sünbülüstən (Tərtib edən İ. Cəfərzadə), Bakı, 1978, 79 s.
17. Qarayev Yaşar. Ədəbi üfüqlər, Bakı, Gənclik, 1985.
18. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, Sabah, 1996.
19. Qarayev Yaşar. Poeziya və nəsr, Bakı, Yazıçı, 1979.
20. Quliyev Vilayət. “Cəlaliyyə”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 3 fevral 1984.
21. Quliyev Vilayət. Nəsrimiz və tariximiz. “Azərbaycan”, 1984, N 4.
22. Qurbanov Ş. Müasirlik mövqeyindən, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 18 mart 1978.
23. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri, Bakı, Yazıçı, 1981.
24. Əbilova M. Qəhrəmanlıq dastanı, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 7 noyabr 1973.
25. Ədəbi proses—76, Bakı, Elm, 1977.
26. Ədəbi proses—77, Bakı, Elm, 1978.
27. Ədəbi proses—78, Bakı, Elm, 1980.
28. Ədəbi proses—79, Bakı, Elm, 1983.
29. Ədəbi proses—80-81, Bakı, Elm, 1984.
30. Əlizadə L. Sabirlə görüş. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 28 iyul 1989.
31. Əliyev X. Həyat, ədəbiyyat, tənqid, “Azərbaycan kommunisti”, 1974, N 6.
32. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyatımız, dilimiz, tariximiz, Bakı, Elm, 1997.
33. Əliyeva Şövkət. “Vətənə qayıt”, “Abşeron”, 10 dekabr 1978.
34. Əliyeva İfrat. Səsin sorağı ilə, “Filoloci araşdırmalar”, XI kitab, Bakı, Şirvanəşr, 2000.
35. Əlimirzəyev X. Şair təbiətli nasir, “Azərbaycan qadını”, 1982, N1.

36. Əhmədov Teymur. Azərbaycan yazıçıları, Bakı, Önr, nəşriyyatı, 1995.
37. Əhmədova Ə. Alim-yazıçı, "Azərbaycan qadını", 1971, N 8.
38. Əlioğlu Məs'ud. Böyük ana, şair və vətəndaş, "Azərbaycan qadını", 1964, N4
39. İkrami Cəlal. İntizar, "Ədəbiyyat və incəsənət", 4 aprel 1964.
40. İsmayılov Ramiz. Özümlə heç nə aparmayacağam. "168 saat" qəzeti, iyun, 1999.
41. Yusifli Vaqif. Müasir Azərbaycan nəsr; konflikt və xarakter, Bakı, 1988.
42. Kabaklı Əhməd. Əcdaha daşı, Bakı, 1992.
43. Kəminə Fatma xanım (Tərtib edəni Ə.Cəfərzadə). Bakı, Gənclik, 1971, 97 s.
44. Könül çırpıntıları (Tərtib edəni Ə.Cəfərzadə). Bakı, Gənclik, 1972, 126 s.
45. Lixanov Albert. Mənim generalım, Bakı, Gənclik, 1977.
46. Lixanov Albert. Povestlər, Bakı, Gənclik, 1982.
47. Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi, Bakı, Yazıçı, 1984.
48. Məmmədov S. Görkəmli alim və yazıçı, "Azərbaycan qadını", 1991, N10-12.
49. Məmmədov Cəlal. Ədəbi gənclik. "Azərbaycan gəncləri", 11 iyun 1948.
50. Məmmədov Cəlal. Tədqiqatçı və bədii söz ustası, "Ədəbiyyat və incəsənət", 25 dekabr 1981.
51. Məmmədova Şəfəq. Kövrək könül çırpıntıları, "Ulduz", 1975, N6.
52. Məmmədov Bəylər. Şairə haqqında hekayələr. "Azərbaycan gəncləri", 3 aprel 1964.

53. Məmmədova T. Sözümlər hələ çoxdur. "Azərbaycan", 1992, N 3—4.
54. Məhərrəmovna Cəmilə. Xətai haqqında roman. "Azərbaycan müəllimi", 16 iyun 1982.
55. Mollov Rza. Abidə. "Ədəbiyyat və incəsənət", 8 dekabr 1973.
56. Mustafayev T. Ana nağılları. "Ədəbiyyat və incəsənət", 28 oktyabr 1983.
57. Müasirlik və tarixilik (Son dövr tarixi nəsrimiz haqqında), "Ədəbiyyat və incəsənət", 16 dekabr 1983.
58. Nəbiyev Bəkir. Ədəbi düşüncələr. Bakı, Gənclik, 1971.
59. Nuri Sabir. Xeyirxah təşəbbüs. Bakı, 3 mart 1975.
60. Nicat Əlisa. Qızılbaşlar. Bakı, Yazıçı, 1983, 238 s.
61. Padarlı A. Seçilmiş şe'rlər (Tərtib edən Ə.Cəfərzadə), Bakı, Gənclik, 1978, 79 s.
62. Rza Rəsul. Talant, bilik, zəhmət. "Azərbaycan", 1977, N 12.
63. Rəşidov Şərəf. Güclü dalğa. Bakı, Gənclik, 1977.
64. Rüşət Məğrur. "Cismim qocalıb...". "Olaylar", 5-11 iyun 1999.
65. Rüstəm Süleyman. Ana (Əzizə Cəfərzadəyə). "Ədəbiyyat və incəsənət", 18 noyabr 1978.
66. Salmanova Z. Gənclik ümidimizdir. "Ədəbiyyat və incəsənət", 18 iyul 1986.
67. Salmanova Z. Söz sərvəti sorağında. "Qobustan", 1981, N 3.
68. Salahova Aida. Xətai dövrünün təsviri. "Ədəbiyyat və incəsənət", 16 iyul 1982.
69. Smirnov S.S. Brest qalası. Bakı, Gənclik, 1973.
70. Süleymanzadə Məhazir. Vətənpərvərlik təşəbbüsü. "Azərbaycan müəllimi", 28 sentyabr 1979.
71. Tahirə Q. Əzizə Cəfərzadənin qəribə yuxusu. "Günaydın", 30

noyabr 1998.

72. Tahirov Abid. Aləmə səs sal. “Odlar yurdu”, 12 iyun 1989.

73. Xəlilov Qulu. Həyat yaradıcılıq çeşməsidir. Bakı, Azərneşr, 1974.

74. Xəlilov Qulu. Həyatdan gələn səslər. Bakı, Gənclik, 1984.

75. Xəlilov Qulu. Tənqidçilik çətin peşədir. Bakı, Yazıçı, 1986.

76. Xəlilov Qulu. Yeni tarixi roman. “Kommunist”, 25 yanvar 1973.

77. Xəlilov Pənah. Nəsrimizin üfüqləri. Bakı, Yazıçı, 1985.

78. Xəlilov Pənah. Fatma xanım Kəminənin şe'rləri. “Ədəbiyyat və incəsənət”. 26 avqust 1972.

79. Xəlilov Pənah. qadınların poetik töhfəsi. “Azərbaycan qadını”, 1974, N12.

80. Heydərov E. “Natəvan haqqında hekayələr”. “Yüksəliş”, 26 mart 1965.

81. Həsənov O. Tarixilik və müasirlik. Bakı, Yazıçı, 1985.

82. Hər budaqdan bir yarpaq (Tərtib edəni Ə.Cəfərzadə). Bakı, Gənclik, 1983, 232 səh.

83. Hüseyinov A. Nəsrimiz və keçmişimiz. “Azərbaycan”, 1982, N 9.

84. Hüseyinov A. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, Yazıçı, 1983.

85. Hüseyinov A. Nəsr və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980.

86. Hüseyinov A. Sənət meyarı. Bakı, Yazıçı, 1986.

87. Hüseyinov S. Mənalı ömrün bir parçası. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 3 avqust 1974.

88. Hüseyinoğlu T. Söz — tarixin yuvası. Bakı, Azərneşr, 2000.

89. Çokum Sevinc. Bizim diyar. Bakı, 1992.

90. Cəvahir Səlimqızı. Əzizə Cəfərzadə təyyarəçi olmaq istəyirmiş. “İntibah”, 14 may 1999.

91. Cəfərova Zərifə. Sərhədçilərin sevdiyi yazıçı, “Sərhəd”, 1 iyul 1999.

92. Şıxlı İsmayıl. Mənim rəqibim. “Ulduz”, 1973, N 12.
93. Şirvanın üç şairi. (Tərtib edəni Ə.Cəfərzadə). Bakı, Gənclik, 1976, 63 s.
94. Cəfərzadə Əzizə. Natəvan haqqında hekayələr. Bakı, Azərnəşr, 1963.
95. Cəfərzadə Əzizə. Qızımın hekayələri. Bakı, Azərnəşr, 1964.
96. Cəfərzadə Əzizə. Sahibsiz ev. Bakı, Azərnəşr, 1966.
97. Cəfərzadə Əzizə. Qızıl sahilə səyahət. Bakı, Gənclik, 1968.
98. Cəfərzadə Əzizə. Əllərini mənə ver. Bakı, Gənclik, 1970.
99. Cəfərzadə Əzizə. Aləmdə səsim var. (I-II cildlər). Bakı, Gənclik, 1972.
100. Cəfərzadə Əzizə. Vətənə qayıt. Bakı, Gənclik, 1977.
101. Cəfərzadə Əzizə. Aləmdə səsim var. (II nəşri), Bakı, Gənclik, 1978.
102. Cəfərzadə Əzizə. Yad et məni. Bakı, Gənclik, 1980.
103. Cəfərzadə Əzizə. Bakı — 1501. Bakı, Yazıçı, 1981.
104. Cəfərzadə Əzizə. Azərbaycan poeziyasında xalq şe’ri üslubu. (XIX əsr materialları əsasında). Bakı, BDU nəşri, 1981.
105. Cəfərzadə Əzizə. Anamın nağılları. Bakı, Gənclik, 1982.
106. Cəfərzadə Əzizə. Cəlaliyyə. Bakı, Gənclik, 1983.
107. Cəfərzadə Əzizə. Sənsən ümidim, Bakı, Gənclik, 1985.
108. Cəfərzadə Əzizə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1986.
109. Cəfərzadə Əzizə. Çiçəklərim. Bakı, Gənclik, 1988.
110. Cəfərzadə Əzizə. Eldən-elə. Bakı, Gənclik, 1992.
111. Cəfərzadə Əzizə. “Gülüstən”dan öncə”. Bakı, Şur, 1996.
112. Cəfərzadə Əzizə. Zərrintac — Tahirə. Bakı, Göytürk, 1996.
113. Cəfərzadə Əzizə. Bir səsin faciəsi. Bakı, AzKC mətbəəsi, 1997.
114. Cəfərzadə Əzizə. İşığa doğru. Bakı, Şirvannəşr, 1998.

115. Cəfərzadə Əzizə. Azərbaycan poeziyasında xalq şe'ri üslubu. Bakı, BDU nəşri, 1999.

116. Cəfərzadə Əzizə. Sabir. Bakı, Azərnəşr, 1989.

**Əzizə Cəfərzadənin mətbuatda
çap olunmuş əsərləri**

117. Əzrayıl (hekayə). “Ədəbiyyat qəzeti”, 1937.
118. Xəzər (hekayə). “Ədəbiyyat qəzeti”, 1 yanvar 1940.
119. Axar sular (hekayə). “Ədəbiyyat qəzeti”, 30 avqust 1944.
120. Oyan balacığım (hekayə). “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 oktyabr 1944.
121. O haçan gələcək (hekayə). “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 fevral 1945ö
122. Bəxtiyar üçün (hekayə). “Ədəbiyyat qəzeti”, 16 mart 1946.
123. Klassik ədəbiyyatımızda Azərbaycan qadınlarının azadlığı uğrunda mübarizə. “İnqilab və mədəniyyət”, 1952, N 6.
124. Döyüşkən canr. “İnqilab və mədəniyyət”, 1952, N11.
125. M.F.Axundov İran və Türkiyə irticası əleyhinə. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 4 aprel 1953.
126. Xalq qəhrəmanı haqqında roman. “Azərbaycan”, 1959, N 1.
127. Vergi; Toy (hekayələr), “Azərbaycan”, 1960, N 12.
128. Qiymətli yadigarlar. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 14 fevral 1961.
129. Dünyaya insan gəlir (hekayə). “Azərbaycan qadını”, 1961, N 1.
130. Xan qızı bulağı (hekayə). “Azərbaycan qadını”, 1962, N 2.
131. Satirik hekayələr. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 may 1963.
132. Elçinin dərsi (hekayə) “Göyərçin”, 1963, N 10.
133. Araba (hekayə). “Göyərçin”, 1963, N 12.
134. Xörək yeyilməyən qablar (hekayə). “Azərbaycan qadını”, 1964, N 8.
135. Hüseyinqulunun inəyi (hekayə). “Kirpi”, 1964. N 20.
136. Sahibsiz ev (hekayə). “Azərbaycan qadını”, 1965, N 11.
137. Güləyən Akvili (hekayə). “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1967, N 8.
138. Möcüzə (xatirədən sətirlər). “Azərbaycan gəncləri”, 30 avqust

1967.

139. Musiqi (hekayə). “Ədəbiyyat və incəsənət”, 18 noyabr 1967.

140. Afrika xatirələri. “Azərbaycan”, 1967, N 6.

141. Qırxbuğum (hekayə). “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1 iyul 1967.

142. Şairə (Xurşudbanu Natəvan haqqında məqalə). “Azərbaycan qadını”, 1967, N 9.

143. Miniaturlər. “Kirpi”, 1968, N 22.

144. Çörək (hekayə). “Göyərçin”, 1969, N 3.

145. Əllərini mənə ver (povest). “Azərbaycan”, 1969, N 11.

146. Dayımın dərsləri (hekayə). “Kirpi”, 1969, N 4.

147. Aşiq şe’ri tərzində ictimai motivlər. “Azərbaycan”, 1970, N 8.

148. Amansız səhv (hekayə). “Azərbaycan qadını”, 1970, N 5.

149. Səməd Vurğunun yeni tapılmış şe’ri. “Bakı”, 24 mart 1970.

150. Bir qəzələ on bir nəzirə. “Sovet kəndi”, 28 fevral 1970.

151. Aləmdə səsim var... (roman). I hissə, “Azərbaycan”, 1971, N 9; II hissə, “Azərbaycan”, 1972, N 8.

152. Ağlar, gülər şe’rlər (Azərbaycanın bir qrup qadın şairləri haqqında). “Azərbaycan qadını”, 1972, N 12.

153. Nida (hekayə). “Azərbaycan qadını”, 1974, N 4.

154. Vətənə qayıt (roman). “Azərbaycan”, 1973, N 10-12; 1974, N 1.

155. Yad et məni (roman). “Azərbaycan”, 1974, N 12, 1975, N 1-2.

156. Bu an... “Azərbaycan”, 1975, N 3.

157. Qızbikə qız qalası. “Azərbaycan qadını”, 1975, N 8.

158. Aşiq Sənəmlə görüş. “Azərbaycan qadını”, 1975, N 12.

159. Səni kimi unudar, Mərziyə? “Azərbaycan müəllimi”, 19 may 1982.

160. Ata haqqında himn. “Azərbaycan müəllimi”, 5 oktyabr 1983.

161. Ləyaqət və dəyanət. “Kommunist”, 13 mart 1984.
 162. Aşıq Əlağa. “Azərbaycan müəllimi”, 25 may 1984.
 163. Könül dünyası. “Azərbaycan gəncləri”, 12 aprel 1984.
 164. Uşaqların keşiyində. “Azərbaycan gəncləri”, 31 may 1984.
 165. Yeni vəzifələr yeni arzular. “Azərbaycan qadını”, 1984, N 3.
 166. Sədaqət buta. “Azərbaycan qadını”, 1984, N 8.
 167. Vətən məhəbbəti ana adından başlayır. “Azərbaycan”, 1985, N

4.

168. Yora bilməz yollar məni. “Azərbaycan”, 1987, N 3.
 169. Bayatı düşüncələrim. “Qobustan”, 1980, N 4.
 170. Mirzə İsmayıl Qasir. “Azərbaycan müəllimi”, 27 yanvar 1989.
 171. Məlik bəy Avçı. “Ana sözü”, 1992, N 1-6.
 172. İlahi. “Səhər”, 24 fevral 1993.
 173. Babəkin bitməmiş dastanı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 18 mart 1994.
 174. Uşaq harayı. “Azərbaycan gəncləri”, 1 dekabr 1993.
 175. Nadir incilər. “Qobustan”, 1981, N 3.
 176. Ən böyük günahımız yaddaşsızlığımızdır. “Azərbaycan”, 20 yanvar 1994.
 177. Füzuliyə bağlı xatirələrim. “Səhər”, 26 mart 1994.
 178. “Günaya” məktub. “Günay”, 20 fevral 1993.
 179. Siraci kimdir? “Ədəbiyyat qəzeti”, 10 mart 1995.
 180. Sabir üçün zaman yoxdur. “Ədəbiyyat qəzeti”, 31 may 1996.
 181. Ümid ocağımız. “Ədəbiyyat qəzeti”, 19 iyul 1996.
 182. Qəbulə xanım. “Ədəbiyyat qəzeti”, 30 avqust 1996.
 183. Şərəf. “Ədəbiyyat qəzeti”, 18 oktyabr 1996.
 184. Uzaq xatirə. “Yeni Azərbaycan”, 27 sentyabr 1997.
 185. Dost düşüncələri. “Azərbaycan”, 28 sentyabr 1997.
 186. Tək səbirlə birlikdə. “Liberal press”, 29 yanvar 1997.

187. Bayramınız mübarək. “Respublika”, 20 mart 1997.
188. Novruz bayramı. “Günay”, 20 mart 1997.
189. Tariximiz folklordadır. “Panorama”, 28 may 1997.
190. Dünəndən soraq. “Press-fakt”, 20 may 1997.
191. Qardaş və bacı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 sentyabr 1997.
192. Novruz gəlir. “Ədəbiyyat qəzeti”, 14 mart 1997.
193. Əhməd Bicana məktub. “Ədəbiyyat qəzeti”, 10 yanvar 1997.
194. Yenə də açıldı xatiratım. “Ədəbiyyat qəzeti”, 27 iyul 1997.
195. Əbülhəsən. “Ədəbiyyat qəzeti”, 26 iyun 1997.
196. Bir bayraq altında. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1 avqust 1997.
197. Folklorda qadın-ana yaradıcılığı. “Azərbaycan”, 1997, N 11-12.
198. Şirvan aşiq məktəbi. “Azərbaycan”, 1998, N 11.
199. Üç söz. “Səhər”, 28 mart 1998.
200. Nənələrimizin bəzəyi. “Səhər”, 12 aprel 1998.
201. Uşaq nəsrimizdə ilk trilogiya. “Ədəbiyyat qəzeti”, 9 iyun 1998.
202. Aşiq Mayılı tanıyırınsızımı? “Ədəbiyyat qəzeti”, 30 yanvar 1998.
203. Gülüstan. “Ədəbiyyat qəzeti”, 25 sentyabr 1998.
204. Əməl dostları. “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 avqust 1998.
205. Ömür yoldaşı — əməl yoldaşı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 6 mart 1998.
206. Bir yerdə görmək istərdim. “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 iyul 1998.
207. Qoy indi yazım. “Ədəbiyyat qəzeti”, 25 iyun 1998.
208. Ustadla bağlı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 aprel 1998.
209. Klassik fars poeziyasında azəri-türk sözləri. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 dekabr 1998.
210. Yeni yaranan bayatılar. “Olaylar”, 21-26 avqust 1999.
211. Apardı sellər Saranı. “Ekran-efir”, 21 may 1999.
212. Üç bədbəxt. “Olaylar”, 12-18 iyun 1999.
213. Ağlamayın, ümid verin. “525-ci qəzet”, 2 iyul 1999.

214. Milli boğçamızdan yarpaqlar. “Azərbaycan”, 1999, N 10.
215. Zinətlərimizin peyzacı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 17 sentyabr 1999.
216. Lətifə. “Tək səbir”, 21 may 1999.
217. Məktub. “Günay”, 12 iyun 1999.
218. Oxucu xeyir duası. “Ədəbiyyat qəzeti”, 19 noyabr 1999.
219. Bacı bayatıları. “Kredo”, 9 noyabr 1999.
220. Cinaslar haqqında. “Olaylar”, 4 dekabr 1999.
221. Haray (hekayə). “Həftə”, 26 fevral 1999.
222. Gülüstan. “Qadın və cəmiyyət”, 12 fevral 2000.

Rus dilində

223. Dəfərzadə Aziza. Obrazı molodıx prosvetiteley v Azerbaydanskoy literature XIX veka. Diss. na sois. uç. step. kand. filol.nauk, Baku, 1950.
224. Dəfərzadə Aziza. Zvuçit povsödu qolos moy. Moskva, Sovetskiy pisatelğ, 1981.
225. Dəfərzadə Aziza. Baku — 1501. Baku, Əzici, 1989.
226. Dəfərzadə Aziza. Vernişğ na rodinu. “Literaturniy Azerbaydcan”, 1978, N 9-10.
227. Dəfərzadə Aziza. Solneçnoe serdüe, “Literaturniy Azerbaydcan”, 1978, N 1.
228. Nəcəfov N. Xronika. “Sovetskaə torkoloqiə”, 1970, N 6.
229. Quseynov Ç. Gtot civoy fenomen. M., Sovetskoy pisatelğ, 1988.

Türkiyə türçəsində

230. Cəfərzadə Azize. Anamın masalları. İstanbul, 1990.

